

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 711.453(Litija)"18":656.62

Prejeto: 22. 8. 2011

Boris Golec

dr., izr. prof., znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti
in umetnosti, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Litija – trg ob reki od srednjeveških začetkov do zatona savske plovbe sredi 19. stoletja

IZVLEČEK

Med srednjeveškimi trgi slovenskega prostora je Litija posebna po tem, da v trgu in njegovi neposredni bližini ni bilo ne upravno-političnega ne cerkvenoupravnega središča. Trško naselje so priklicale v življenje dejansko samo gospodarske in prometne funkcije, tako pomen kopenske kot rečne poti. Bolj kot pri katerem koli drugem trgu lahko tu opazujemo tesno odvisnost obstanka in profila trga od spreminjajoče se prometno-gospodarske vloge reke. Sava je Litijo ustvarila, ji omogočala obstoj in kratek čas celo razcvet. Tako kot se je povečevala intenzivnost izkoriščanja potencialov reke, je rasel tudi pomen Litije, vse dokler ni rečna plovba s prihodom železnice slednjič prenehala.

KLJUČNE BESEDE

Litija, reka Sava, trg, rečna plovba, gospostvo Višnja Gora, mitnica

ABSTRACT

LITIJ – A MARKET TOWN ON THE RIVER FROM MEDIEVAL ORIGINS TO THE DECLINE OF THE SAVA RIVER NAVIGATION IN THE MID-19TH CENTURY

Litija occupies a special place among medieval market towns in the present-day Slovenian territory in that there was no political or ecclesiastical administrative centre in the market town and its immediate surroundings. The market town was brought to life solely by its economic and transport functions, which were enabled by important land and river routes. The close interconnectedness between the existence and profile of Litija as well as the changing transport-economic role of the river can be observed much better here than in any other market town. The Sava River created Litija, ensured its existence and even brought it a short period of prosperity. The importance of Litija increased with the ever intensifying exploitation of the river's potentials, until the advent of the railway caused the cessation of river navigation.

KEY WORDS

Litija, the Sava River, market town, river navigation, seignory of Višnja Gora, tollhouse

Med trgi srednjeveškega nastanka – teh je v slovenskem prostoru velika večina – je Litija **posebnost** po specifičnem nastanku, ki mu ne bomo našli primerjave. Za utemeljitev tržne oziroma trške naselbine se je tu sicer sama po sebi ponujala lega ob plovni reki in ob prehodu kopenske poti čez Savo, kjer se Zasavsko hribovje na obeh straneh reke umakne manjši ravnini. Toda razen naravno zaščitenega in prometno ugodnega položaja ni bilo na tem mestu nobenih drugih funkcij – civilnoupravnih, cerkvenoupravnih ali obojih, na katere se vzpostavitev trškega naselja navadno nasloni. Litija ni nastala v neposredni bližini gradu kot sedeža zemljiškega gospodstva, kar je pri trgih tako rekoč pravilo, niti ni tu izpričan sedež urada (dvor) obsežnega deželskosodnega gospodstva Višnja Gora, pod katerega je vseskozi spadala. Poleg tega vse do tridesetih let 20. stoletja ni imela cerkvenoupravne funkcije, ki je vseskozi ostajala v približno tri kilometre oddaljenem župnijskem središču Šmartno.¹ Vsi drugi srednjeveški trgi na Slovenskem, pa tudi peščica zgodnjenovoveških, nastalih iz farnih vasi in protiturških taborskih naselij, so bili nasprotno vezani vsaj na eno vrsto središča oblasti – bodisi svetne bodisi cerkvene.² Litijo bi morda lahko primerjali samo s kratkotrajnim, zgodaj propadlim trgom Kronovo na rečnem otoku Krke vzhodno od Novega mesta, ki se v virih omenja vsega dvakrat v 14. stoletju.³ Celo pri nastanku prav tako propadlega trga Trebnje (današnji Stari trg) sta imela nemajhno vlogo bližnje cerkveno središče in grad v Trebnjem,⁴ oba znatno manj oddaljena od trga kakor Šmartno od Litije.

V litijskem primeru gre za trško naselje, ki so ga priklicale v življenje dejansko samo gospodarske in prometne funkcije, tako pomen kopenske kot rečne poti. Zapovrh lahko tu bolj kot pri katerem koli drugem trgu opazujemo tesno navezanost, pravzaprav življenjsko odvisnost obstanka in profila trga od spreminjajoče se prometno-gospodarske vloge reke. Vsekakor drži trditev, da je Sava Litijo ustvarila, ji omogočala obstoj in kratek čas celo razcvet. Tako kot se je povečevala intenzivnost izkoriščanja potencialov reke, je rasel tudi pomen Litije, vse dokler ni rečna plovba s prihodom železnice slednjič prenehala.

Pričujoči prispevek ni celovit zgodovinski prikaz od zgodnjih začetkov do nastopa nove, industrijske dobe. Pri njegovem nastajanju je bilo občutiti zlasti veliko pomanjkanje predraziskav, zato se nekaterim problemom nujno posveča intenzivneje, drugih pa

se le dotakne. Marsikatero vprašanje iz litijske preteklosti bo tako treba v prihodnje natančneje raziskati, pritegniti nove, tudi morebitne neznane vire in osvetliti določene probleme še v drugačni luči.

Nastanek trga in njegov razvoj do začetka novega veka

Prva omemba Litije kot trga leta 1386 je sicer znana že skoraj poldrugo stoletje, a je slovensko zgodovinopisje in domoznanstvo nista ozaveštila vse do pred kratkim. Pogrešamo jo v referenčnem Kosovem Gradivu za *historično topografijo Slovenije* (1975),⁵ očitno zato, ker je bila zgodovinarjem dolgo znana le iz Bidermannove objave (1866), ki pa toponima »Lüti« ne povezuje neposredno z Litijo.⁶ Letnice prve omembe trga temu ustrezno ni najti v *Krajevem leksikonu Slovenije* (1971) in *Enciklopediji Slovenije* (1992).⁷ Pojavi se šele v *Krajevem leksikonu Slovenije* leta 1995,⁸ isto leto, ko so Litijani obeležili drug jubilej, in sicer 850-letnico prve znane omembe kraja,⁹ ki pa je iz dveh razlogov sporna. Prvič, ker je »villa Littae« izpričana v darovnici patriarha Peregrina stiskemu samostanu že leta 1140, in ne šele v listini istega patriarha iz leta 1145, v kateri pravi: »Lite in parte Crenuch sitam«. Oba podatka se opirata na pozno nastali rokopis *Idiographia* stiškega patra Pavla Pucla iz 18. stoletja,¹⁰ listina iz leta 1145 pa je sicer znana že v prepisu iz 16.–17. stoletja iz arhiva samostana Rein.¹¹ Upošteva je Puclovo lokalizacijo toponima v Litijo, ki je pri njem izražena sicer samo pogojno (*villa Littae aut fortasse rectius Littai*), sta se za Litijo odločila F. Schumi (1882/83) in s pridržkom F. Kos (1915), nasprotno pa sta M. Kos (1937) in M. Mikuz (1946) menila, da je mišljena vas Trnovica pri Šentvidu pri Stični.¹² M. Grebenc (1973) je dal pri razlagi toponimov *Lite* in *Littae* prednost Litiji, vendar je poudaril, da ne gre za samo Litijo, saj ta ni bila v posesti stiškega samostana, temveč za Gradec na levem bregu Save, kjer je Stični pozneje pripadalo pet kmetij.¹³ Za letnico prve omembe Litije je po

⁵ Kos, *Gradivo*, str. 326–327.

⁶ Bidermann, *Carniolica*, str. 26. Povezavo med omembo trga – po Bidermannu »den Märkten /.../ Lüti (?)« – in Litijo je ozavestil šele B. Otorepec (ZRC SAZU, ZIMK, Božo Otorepec, Centralna kartoteka slovenskih listin 1246–1500, 1386 s. d., april 25. ?), preko katerega sem leta 1995 tudi prišel do prve omembe trga.

⁷ *Krajevni leksikon Slovenije* II, str. 270–272; *Enciklopedija Slovenije* 6, str. 212.

⁸ *Krajevni leksikon Slovenije* (1995), str. 218.

⁹ O tem: Godec, 850 let Litije, str. 543.

¹⁰ Grebenc, *Gospodarska ustanovitve*, str. 11, 12.

¹¹ Bernhard, *Documenta patriarchalia*, št. S3, str. 257.

¹² Grebenc, *Gospodarska ustanovitve*, str. 12; prim. Kos, *Gradivo*, str. 647.

¹³ Grebenc, *Gospodarska ustanovitve*, str. 213–214; prim. Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 59–60.

¹ Po J. Höflerju je okoli leta 1380 »in sand Mertner Luteyer phar« mišljen še vikariat, sestavni del župnije Šentvid pri Stični, ki je bil leta 1389 skupaj z župnijo-materjo inkorporiran stiški cisterci, v samostojno župnijo pa verjetno povzdignjen v začetku 15. stoletja (Höfler, *Gradivo*, str. 2).

² Prim. zlasti Curk, *Trgi in mesta*; Golec, *Dolenjska mesta*; isti, *Nastanek in razvoj*.

³ Golec, *Dolenjska mesta*, *Rast* XII (2001), str. 273.

⁴ Prav tam, str. 391–392.

M. Kosu obveljalo leto 1256,¹⁴ ko je vojvoda Ulrik Spanheimski izdal samostanu v Reinu pri Gradcu dve darovnici, obe datirani istega dne, 6. aprila, prvo »apud Lutigiam« in drugo »apud Lutyam«.¹⁵ Glede na Ulrikove spore z oglejskim patriarhom in njegovo zavzetje bližnjega patriarhovega gradu Vernek (pred 24. aprilom 1257),¹⁶ se je vojvoda vsekakor zadrževal nekje na območju Litije, postavlja pa se vprašanje, na kaj konkretno se naša predlog »apud« (pri). Litija namreč v srednjeveških in zgodnjenovoveških virih ni samo krajevno, temveč tudi širše pokrajinsko ime, na kar, kolikor je znano, še ni bilo ustrezno opozorjeno. Kostnica sv. Mihaela »v Litiji« (in *Lutya*, 1363) je zagotovo stala v Šmartnu, z litijsko župnijo je mišljena sploh župnija Šmartno (1380: in *sand Mertner Luteyer phar*, 1444: in *Leutteyer pharr*), njeno središče v Šmartnu pa je v virih locirano ne samo s predlogom *pri* Litiji, temveč tudi *v* Litiji: *sand Mertter pharr in der Luttey* (1449).¹⁷ Če je »villa Littae« (1140) oziroma »Lite« (1145) res vas Gradec na levem bregu Save, se pokrajinsko ime ni omejevalo na desni breg reke, ampak je zajelo širši prostor, prejkone ves ravninski svet na obeh straneh Save.¹⁸

Pisanje nemškega toponima z *i* (*Littai* ipd). namesto z *u* (*Lutya*, *Lutay*, *Lutey*) ni izpričano v originalnih virih še vse do leta 1431,¹⁹ dokončno pa se je uveljavilo šele v 17. stoletju.²⁰ Zato tudi ne more biti pravilno izvajanje etimologije imena Litija iz latinskega *litus* (breg) oziroma iz srednjevisokonemškega *lite* (pobočje), kot bi se glede na geografske danosti sicer zdelo logično. Jezikoslovna znanost, operta na izsledke zgodovinske, je v zadnjem času ponudila veliko prepričljivejšo razlago izvora imena. Po M. Snoju je glede na srednjeveške zapise toponima treba izhajati iz imena *Ljutija*, kar je po S. Torkarju razložljivo iz svojilnega pridevnika, tvorjenega iz osebnega imena *L'utovidъ*, torej kot »Ljutovidova (vas)«. ²¹ Drugo vprašanje je, kje je stalo prvotno naselje, imenovano po Ljutovidu, če ni šlo morda že v samem začetku za večje (Ljutovidovo) naseljitveno območje, ki je dalo dolgo rabljeno po-

krajinsko ime. To se je sčasoma, vsekakor šele v novem veku, omejilo samo na litijski trg.

Trg je prvič omenjen v listini vojvode Leopolda III. Habsburškega, izdani 26. aprila 1386 v Bruggu v Aargauu. S tem dejanjem je vojvoda dovolil Katarini Celjski, vdovi po grofu Albertu III. Goriškem, in njenemu drugemu možu Ivanu (Hansu) Waldburškemu, da grofom Ortenburškim zastavita razne posesti na Dolenjskem. Te so Habsburžani okrog leta 1364 prepustili v dosmrtni užitek omenjenemu goriškemu grofu in po njegovi smrti leta 1374 še njegovi vdovi Katarini. Med posestmi se skupaj z gradom Višnja Gora, njegovim deželskim sodiščem in mitnico omenjajo tudi trije trgi na tleh višnjegorskega gospostva: Višnja Gora, Litija in Šentvid pri Stični (*die vest der march Vichselberg mit dem lantgericht und der muth und zwen margt Luthy und ze Sant Vyd, da darzu gehoerent*).²² Tako kot Litija je v tej listini kot trg prvič omenjena tudi Višnja Gora, slabih sto let zatem (1478) povzdignjena v mesto,²³ medtem ko sežejo posredne in neposredne omembe pozneje ugaslega šentviškega trga še v tretje desetletje 14. stoletja.²⁴ Vsi trije trgi so nastali na tleh gospostva Višnja Gora, na prvotni posesti gospodov Višnjegorskih in od začetka 13. stoletja deželnih knezov Kranjske. Po zmagi nad »uzurpatorjem«, češkim kraljem Otokarjem II. (1278) so gospostvo pridobili Habsburžani in ga dali skupaj z deželo Kranjsko z Marko v zastavo Goriško-Tirolskim.²⁵ Kateremu od gospodarjev višnjegorskega gospostva gre torej pripisati ustanoviteljstvo treh trgov in kdaj natanko, ostaja vprašanje brez jasnega odgovora. Pri vzpostavitvi trške naselbine je nesporna samo vloga gradiščanov z višnjegorskega gradu, glede na zgodnejše omembe Šentvida pa lahko za čas nastanka drugih dveh trgov izhajamo iz analogije. Tako gre rojstvo litijskega trga po vsej verjetnosti iskati v prvi polovici 14. stoletja, v času Goriško-Tirolskih, če ne že pred koncem 13. stoletja. Omenjanje Litije pred Šentvidom in za Višnjo Goro v listini iz leta 1386 kaže na mesto, ki ga je imela med tremi trgi višnjegorskega gospostva po pomembnosti, potrjeno tudi v 15. stoletju.

Ni odveč opozoriti na sicer že ovrženo trditev F. Zwittra (1929) o nastanku nekaterih kranjskih trgov iz vaškega predhodnika. Mednje je štel Tržič, Vipavo, Senožeče in Litijo, ker naj bi bili izpričani »že

¹⁴ Kos, *Gradivo*, str. 326.

¹⁵ *Monumenta Historica Ducatus Carinthiae* IV, št. 2628, 2629, str. 492–493.

¹⁶ Prav tam, št. 2650, 2684, str. 507, 526–527.

¹⁷ Kos, *Gradivo*, str. 326–327.

¹⁸ Podobna pokrajinska imena na Slovenskem brez istoimenskega kraja so danes Bohinj, Dobrepolje ali Loški Potok, še v 20. stoletju tudi Ig.

¹⁹ Kos, *Gradivo*, str. 327.

²⁰ Obliko *Luthai* najdemo še konec 16. stoletja v kupni pogodbi, ki so jo pečatili trije tržani (NSAL, ZA Šmartno pri Litiji, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 8. 2. 1593), slovensko različico imena pa je z *u* (*Lutia*) dvakrat zapisal celo še Valvasor v 70. letih 17. stoletja, preden je Litiji v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) dal ime *Litja* (Valvasor, *Topografija Kranjske*, št. 154; isti, *Topographia*, št. 133; isti, *Die Ehre* XI, str. 342).

²¹ Snoj, *Etimološki slovar*, str. 236.

²² Listina 1386 april 26., Brugg im Aargau, v: Hauptstaatsarchiv Stuttgart (HStAS), B 23 (Vorm. Österreichische Landesstelle II B Landvogtei), U 144. Povzeto po delni objavi listine v: Hruza, *Die Herren von Wallsee*, str. 378, op. 278. Po tej objavi tudi: Stih, *Dežela grofija*, str. 134, op. 97. Prim. Golec, *Trga Višnja Gora*, str. 90–91.

²³ Prim. Golec, *Trga Višnja Gora*, str. 89–90.

²⁴ Golec, *Dolenjska mesta*, *Rast* XII (2001), str. 391.

²⁵ Otorepec, *Ob 500-letnici*, str. 277–278. Objava vira iz leta 1311 v *Monumenta Historica Ducatus Carinthiae*, VIII, št. 47.

v prejšnji dobi kot večje vasi.²⁶ Med naštetimi prav Litija najizraziteje odstopa od Zwittrovega modela v trg povzdignjene vasi.²⁷ Tudi če se je morda oprla na že obstoječi zaselek, ni namreč nobenih indicev, da se je litijski trg razvil iz prvotnega vaškega oziroma hubnega naselja. V prid tezi, da je šlo za **ново načrtno naselbino**, poleg tlorisne zasnove²⁸ prepričljivo govori posestna enota oštat (Hofstatt), izpričana leta 1460, ko je Litija štela 30 oštatorv (domcevi).²⁹ Ob verjetnem brodišču čez Savo torej ni zrastle vas, ampak obcestno trško naselje z nepravilno parcelacijo, ki ni imelo vaškega predhodnika. Prav tako ni v virih opore za domnevo, da sta bila od trga starejša dvorec Turn in podružnična cerkev sv. Miklavža, oba v samem trškem jedru, ki se prvič omenjata šele v 16. stoletju in o katerih bomo še govorili.

Precej preden izvemo za njun obstoj, imamo več zgovornih virov o samem trgu. Za prvega pol stoletja po najzgodnejši omembi (1386) smo sicer prepuščeni retrogradnim sklepanjem. Iz dobrih treh desetletij, ko so imeli gospodstvo v zastavi grofje Ortenburški, ni namreč znana nobena omemba Litije in prav tako ne iz prehodnega obdobja po njihovem izumrtju (1418), ko so si višnjegorsko gospodstvo kot ortenburški dediči prisvojili grofje Celjski. Kronološko druga omemba litijskega trga je povezana z vrnitvijo gospodstva v habsburške roke. Ko ga je Herman II. Celjski skupaj z drugimi posestvi moral vrniti Habsburški hiši, sta v listini, izdani pred 4. marcem 1431, navedena skupaj z gospodstvom Višnja Gora tudi trga Litija in Šentvid.³⁰

O Litiji odtlej ne manjka zanesljivih in zgovornih virov. Njen nekmečki značaj izkazuje popis deželnoknežjih prihodkov za leti 1438 in 1439, po katerem je višnjegorski gosposčinski oskrbnik Gašper Melz pobral v Višnji gori, Šentvidu in Litiji dajatev dvorni činž (*hofczins* ali *zinspfening*), skupaj dobrih 8 funtov. Po tej so se navedeni trije kraji jasno ločili od vasi višnjegorskega gospodstva, četudi v popisu niso izrecno označeni kot trgi. Isti popis spričuje občutno premoč prihodkov, ki jih je Melz v

primerjavi z drugima dvema trgoma prejel od Višnje Gore. Medtem ko je bila Litija po davku (1 funt, 5 šilingov, 28 denaričev) primerljiva s Šentvidom (1 funt, 5 šilingov, 15 denaričev), ju je Višnja Gora z 10 funti davka prekosila za več kot petkrat.³¹ Do srede 15. stoletja je tudi po velikosti in obljudenosti precej prehitela svoja soseda. Tako je bilo po urbarju gospodstva Višnja Gora iz leta 1460 v trgu Višnja Gora 51 oštatorv, v litijem trgu 30 in v šentviškem 16. Ti trije trgi se lahko tako še pred koncem srednjega veka pohvalijo z zanesljivimi kvantitativnimi podatki o svojem posestnem stanju.³²

Višnja Gora se je po prehodu s Celjskih pod Habsburžane naglo razvijala tudi v pravno-političnem oziru, saj ji je kralj in poznejši cesar Friderik III. že leta 1444 potrdil »stare pravice, kot jih imajo drugi mesta in trgi na Kranjskem«, preselitev naselbine na sedanjo lokacijo in novi privilegiji v šestdesetih letih pa so ji tlakovali pot do pridobitve mestnih pravic in naslova deželnoknežjega mesta (1478).³³ Podpora Habsburžanov Višnji Gori je neprimerno bolj kot Litijo prizadela Šentvid, ki je slednjič kljub odporu izgubil atribut tržne naselbine in slednjič celo trški naslov.³⁴ Nasprotno je Litija veliko lažje ohranila svoje funkcije zaradi oddaljenosti od novonastalega mesta in drugačne gospodarsko-prometne podlage.

Čeprav so jo v nemirnem 15. stoletju pestile nadloge, se je lahko oprla na podporo višnjegorskega gospodstva in deželnega kneza kot njegovega lastnika. Tako je kralj Friderik 28. avgusta 1443 v Dunajskem Novem mestu ustregel prošnji po podelitvi privilegija za nedeljski tedenski sejem, ki so jo nanj naslovili prebivalci litijskega trga (*vnser leut gemanecklich in vnnserm marckht zu Luthy*). Sejem naj bi že obstajal, potem pa je po navedbi v listini ugasnil zaradi vojn(e) (*von krieg wegen*).³⁵ Ni dvoma, da je trgovanje ob nedeljah segalo še v čas nastanka trga, saj so bili prav redni tedenski sejmi eden glavnih atributov trških naselbin. Na drugi strani pa se litijski sejmi kljub deželnoknežjemu privilegiju niso mogli obdržati. Sedemdeset let po prvi obnovitvi je bila potrebna druga, tokrat zaradi vojn

²⁶ Zwitter, *Starejša kranjska*, str. 15, 20.

²⁷ Za druge tri kraje gl. Golec, Senožeče, str. 367; isti, Meščanska naselja, str. 202–203.

²⁸ Prim. ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, mapni list VI (1825).

²⁹ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 123, I/70a, lit. W–XVII, urbar Višnja Gora 1460, s. p., Luttey.

³⁰ Listina s. d., pred 4. marcem 1431 v: Tiroler Landesarchiv, Innsbruck (TLA), Fridericiana 31/1. Fotokopija listine je v posesti avtorja in v zapuščini Boža Otorepca, ZIMK, ZRC SAZU. Objava regesta: Kovač, Beiträge, str. 163. – V listini je začuda izpuščen višnjegorski trg. Tudi v dveh listinah iz let 1431 in 1433, ki urejata izročitev posesti Habsburžanom, ni višnjegorskega trga, a tudi ne litijskega in šentviškega, ampak govorita samo o gradovih in trdnjavah Kostanjevica, Višnja Gora, Štatenberk in Novo mesto (ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA, 13 D/3, 1431 VII. 15., Innsbruck; 13 D/9, 1433 I. 6., s. 1.).

³¹ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 101, urbar gospodstva Kamnik–Stari grad in nekaterih drugih deželnoknežjih posesti 1436–1439, fol. 17. Prim. Otorepec, Ob 500-letnici, str. 278–280; Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 5 (77), str. 513–514.

³² ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 123, I/70a, lit. W–XVII, urbar Višnja Gora 1460, s. p., Weychselberg, Luttey, Sannd Veitt pey Sittich. Prim. Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XV (2004), str. 546, 548.

³³ Otorepec, Ob 500-letnici, str. 279–283; Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), str. 514.

³⁴ Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), str. 391; XIV (2003), str. 607.

³⁵ Morda je šlo za celjsko-habsburško fajdo 1437–1443. Prepis listine 1443 VIII. 28., Dunajsko Novo mesto v: ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5; šk. 191, I/105a, lit. L XIII–1.

(*der khrieg halben*) in požarov (*auch von wegen der prunst*). Cesar Maksimilijan je 23. junija 1514 med postankom v Celju izdal obnovitveni sejmski privilegij, v katerem med drugim omenja svoj rudnik (*vnnrsers perckhwechs*), ki mu bo litijski nedeljski sejem prav tako koristil.³⁶ Istega dne je Maksimilijan zaščitil Litijane (*vnnsern leutten zu Luthey*) tudi pred zastavnim imetnikom višnjegorskega gospostva Jurijem Lambergarjem. Kranjskemu deželnemu vicedomu in upravitelju je namreč izdal ukaz, naj poskrbita, da Lambergar »v nasprotju z vsemi običaji« ne bo silil Litijanov k »neprimerni« tlaki na gradu Višnja Gora,³⁷ povečani zaradi obnovitvenih del po nedavnem potresu (1511). Litijski trg se torej na prehodu v novi vek ni mogel ponašati z velikostjo in posebnim bogastvom, kaže pa se kot tržni kraj lokalnega pomena, ki mu dviga pomen izkoriščanje rude v bližnji okolici. O tedaj še skromni savski plovbi srednjeveški viri molčijo.

Topografska, posestna in demografska podoba trga v novem veku

V 16. stoletju viri končno spregovorijo o vrsti stvari, od katerih so nekatere neizpodbitno obstajale že veliko prej. Najprej so to seveda prebivalci trga, ki naposled dobijo imena in priimke.³⁸ Urbarji višnjegorskega gospostva od leta 1566 dalje razkrijejo poleg imen gospodarjev posestno strukturo Litije, listine lokalne provenience spregovorijo o posestno-pravnih odnosih, drugi viri pa o pomembnih značilnostih kraja – o podružnični cerkvi sv. Miklavža, dvorcu Litija, mitnici, brodu, savski plovbi in trški (samo)upravi. V začetku 17. stoletja se kot temeljni vir o prebivalstvu in demografskih gibanjih pridružijo še matične knjige župnije Šmartno.

V zvezi s topografijo Litije se najprej ustavimo pri cerkvi in dveh dvorcih kot najmarkantnejših stavbah malega obrečnega trga. Litija se ni mogla ponašati s sedežem župnije niti z gradom nad trgov, ki bi kot gospodar zaznamoval njeno veduto in življenje v trgu. Popotnike, naj so prišli po vodi ali kopnem, so namesto tega od daleč pozdravljali samo zvonik sv. Miklavža in dvoje nadstropnih poslopij. Valvasor jih v svoji *Topografiji Kranjske* (1679) najprej prikaže v podobi³⁹ in deset let pozneje v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) še v besedi. O cerkvi ne izgublja besed razen omemb dveh požarov,⁴⁰ pa tudi o obeh dvorcih ne ve povedati

veliko. Pri prvem, ki ga imenuje grad Turn Litija (*Schloß Thurn-Littey*), se za zadnjih sto let od konca 16. stoletja sicer zelo podrobno razgovori o prehanju z enega lastnika na drugega, pri drugem, nedoločno imenovanem dvor (*ein Hof*), pa navede le zadnja dva gospodarja.⁴¹

Podružnična **cerkev sv. Miklavža**, zavetnika brodarjev, mornarjev in zoper povodnji, seže vsaj v 15. stoletje, saj je bila leta 1523 ponovno posvečena, tedaj še z drugim patrocinijem, a že z Miklavževim oltarjem. Ko je škof iz Caorleja Danijel de Rubeis 11. septembra 1523 namesto oglejskega patriarha kot krajevnega škofa posvetil v Litiji (*de Lutey*) cerkev in oltarje, je namreč govor o cerkvi sv. Florijana, Boštjana in Kancijana ter o oltarjih sv. Miklavža, Kristofa in Barbare.⁴² Posvetitev več cerkva in kapel v šmarski in sosednjih župnijah je po J. Mlinariču vsekakor povezana s turškim pustošenjem, ki ga je to območje doživelo v istem in preteklem letu 1522.⁴³ Potemtakem je razumljivo, zakaj litijske cerkve ni na seznamu cerkva, ki so malo zatem, leta 1526, prispevale cerkvene dragocenosti za boj proti Turkom, čeravno je bila med darovalkami sosednja, očitno neprizadeta cerkev sv. Katarine na Bregu.⁴⁴ Kdaj je litijska podružnica zamenjala patrocinij, viri ne povedo. Po Bizancijevem popisu cerkva na Kranjskem iz leta 1581 je tedaj že bila posvečena sv. Miklavžu (*Litai la chiesa di S. Nicolo*).⁴⁵ Nato je vso obravnavano dobo ostala zgolj navadna podružnica župnije Šmartno, krajši čas sicer z lastnim duhovnikom-beneficiatom. Leta 1711 je namreč ljubljanski kanonik Franc Adam pl. Kürchberg pri kapeli Božjega groba v Litiji ustanovil beneficij s štirimi mašami na teden in mu za vzdrževanje duhovnika namenil poleg kapitala svojo graščino Turn s pripadajočimi zemljišči.⁴⁶ Vizitacija goriškega nadškofa Attemsa iz leta 1753, neposredno po prenosu šmarske župnije pod goriško nadškofijo, priča o utečenem delu duhovnika-beneficiata.⁴⁷ Toda Litiji ni bilo dano imeti lastnega duhovnika niti osemdeset let, kajti beneficij je Jožef II. dodelil Kranjskemu verskemu skladu, njegove obveznosti pa so leta 1788 prenesli na štiri bližnje novoustanovljene

navede pa samo dva, sv. Miklavža in sv. Florijana, ki naj bi ga postavili, ko je trg okoli leta 1614 pogorel (Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 767); pri opisu trga v zvezi s požarom leta 1636 omeni, da je ognjeni ujmi ušla samo cerkev (*Die Ehre XI*, str. 343).

⁴¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 343–344.

⁴² Corgnali, *Posvečevanje*, str. 146; prim. Höfler, *Gradivo*, str. 2.

⁴³ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 328.

⁴⁴ Koblar, *Kranjske cerkvene*, str. 201.

⁴⁵ Höfler, *Trije popisi*, str. 32–33.

⁴⁶ NSAL, NSAL 27, Ustanove, fasc. 281, 24. 11. 1711. – Maček, *Mašne in svetne*, str. 266, 501.

⁴⁷ AAG, Atti pastorali di Attems 7 (22), fol. 145–145A, 142–142A. – Za kopije se iskreno zahvaljujem kolegu Juretu Volčjaku.

³⁶ Prepisa listine 1514 VI. 23. Celje v: ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5; šk. 191, I/105a, lit. L XIII–1.

³⁷ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, prepis ukaza 23. 6. 1514.

³⁸ Pred tem je znan le en Litijan, Jurij, sin Štefana iz Litije, leta 1474 in 1476 omenjen kot duhovnik v Trebnjem (Koblar, *Drobtinice*, str. 31).

³⁹ Valvasor, *Topographia*, št. 133.

⁴⁰ Pri opisu župnije Šmartno pravi, da ima cerkev štiri oltarje,

lokalne kaplanije.⁴⁸ Na usodo beneficija se torej neposredno veže tudi dvorec Turn, o katerem najdemo v literaturi o gradovih več netočnosti, nikjer pa omembe, da je bil v 18. stoletju beneficijarna hiša, sedež in domovanje Kürchbergovega beneficiata.⁴⁹

Zgodovina **obeh litijskih dvorcev, Turna in Apfaltrerjevega dvorca**, je posebej zanimiva zato, ker ni šlo za imuniteti sredi trškega ozemlja. Tako kot druge trške hiše sta stavbi spadali z vsemi urbarialnimi obveznostmi pod višnjegorsko gospodstvo,⁵⁰ četudi je bil Turn obenem sedež manjše zemljiške gosposčine. Za nobenega od dvorcev ni potrjeno, da bi obstajal pred 16. oziroma 17. stoletjem, kot tudi ne, da bi imel nad trgom kdajkoli kakšno oblast ali upravne funkcije. Ni sicer izključeno, da je šlo pri Turnu prvotno za upravno stavbo gospostva Višnja Gora, a urbarji in drugi viri vztrajno molčijo o kakršnem koli gosposčinskem uradu Litija ali o morebitni tamkajšnji višnjegorski pristavi. Glede na dobro ohranjenost virov, zlasti urbarialnih, je njihov molk pomenljiv.⁵¹

Turn, katerega (prvi znani) lastnik je bil po Valvasorju Franc Wagen, in sicer poznega leta 1587,⁵² se po zadnjih ugotovitvah prvič omenja štiri leta prej, leta 1583, ko so ga Wagni kupili od Gallenbergov, in sicer kot »Syz in der Letey«.⁵³ Sami posesti, na kateri je stal, je mogoče slediti še nekoliko dlje v preteklost. Po višnjegorskem urbarju iz leta 1578 so namreč dediči Sigmunda pl. Gallenberga posedovali tri oštate, prej v lasti Andreja Ostrarja,⁵⁴ ki ga kot imetnika treh oštatorv srečamo na istem mestu v urbarju leta 1566.⁵⁵ Od leta 1587 do 1633 je bil Turn s krajšimi prekinitvami v rokah pl. Wernekov, nakar ga je imel do smrti leta 1649 Janez Adam Kirchberger.⁵⁶ Le-ta mu je dal po požaru leta

1636⁵⁷ tudi novo podobo, tako da se v virih odtlej imenuje grad ali turn, prej pa le »plemiško selišče«.⁵⁸ Njegova skromna posest osmih hub na obeh bregovih Save je bila sicer že leta 1649 v celoti odtujena z zastavitvami, medtem ko so imeli Kirchbergerji sam Turn še v Valvasorjevem času.⁵⁹ Gradič se prejkone skriva za tremi oštati in pol, ki jih je leta 1619 v trgu posedovala vdova Baltazarja pl. Werneka.⁶⁰ V naslednjem urbarju iz leta 1705 se kot prvi in največji trški posestnik omenja tretji iz Kirchbergerjevega rodu, Janez Adam.⁶¹ Stavbo kot tako srečamo leta 1752 v terezijanskem katastru med podložnimi hišami gospostva Višnja Gora, in sicer kot največjo litijsko hišo, t. i. beneficijarno hišo,⁶² kar je postala leta 1711, ko jo je zadnji Kirchberger, ljubljanski kanonik Franc Adam pl. Kürchberg, podaril novoustanovljenemu beneficiju pri podružnici sv. Miklavža.⁶³ O dvorcu Turn kot sestavnem delu ustanovnega fonda beneficija govori izrecno tudi potrditev ustanovnih pravic iz leta 1788. Tedaj je beneficij dejansko prenehal obstajati,⁶⁴ ne vemo pa, kdaj in kako je prišla v druge roke beneficijarna hiša. Ker zemljiška knjiga višnjegorskega gospostva ni ohranjena, si je treba pomagati z drugimi viri. Zanesljiv kažipot so hišne številke, ki se od prvega oštevilčenja leta 1770 do nastanka franciscejskega katastra (1825–1826) niso spremenile. Na hišni številki 28 najdemo v matičnih knjigah različne družine, a ne tudi podatkov, kdo je bil lastnik hiše.⁶⁵ Hiša (dvorec Turn) je bila po

drobno piše o lastnikih (*Die Ehre* XI, str. 343–344), Kirchberger(er)je pa zmotno imenuje Münchberg(er)ji. Pravilno ime navaja M. Smole, *Graščine*, str. 260.

57 O požaru, ki je 11. aprila 1636 uničil celoten trg skupaj z gradom, poroča Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 343.

58 Kot »syz in der Letey« in »sitz Lethey« nastopa v letih 1581–82 in 1583 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 31, fasc. XVI, G–4/II, 9. 7. 1585, str. 14; šk. 79, fasc. XXXIV, P–5, 20. 4. 1589, str. 13). Ob kupoprodaji leta 1627 se imenuje »guett oder edlmans siz Litey« (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 119, fasc. IL, W–16, 2. 5. 1645, str. 4), leta 1633 kot »guett Litey« in 1649 končno kot »das gschloß oder thurn Lithey« (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 49, fasc. XXVI, K–20, 28. 7. 1649, str. 1, 4, 7), kakor ga imenuje tudi Valvasor: »Schloß Thurn Littey genant« (Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 343).

59 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 344. – M. Smole se moti v podatku, da so bili v Valvasorjevem času lastniki Auerspergi, kar očitno izvaja iz sicer pravilne navedbe, da je tedaj »grad spadal pod višnjegorsko gospostvo« (Smole, *Graščine*, str. 260).

60 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lÿthej.

61 ÖStA, HHStA, FAA, A–15–23, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Marckht Lithej.

62 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 5, 29. 5. 1752.

63 NŠAL, Ustanove, fasc. 281, 24. 11. 1711.

64 Maček, *Mašne in svetne*, str. 501.

65 NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1769–1787, R 1788–1792, R 1793–1800, R 1801–1811, R 1812–1823. – 24. novembra 1779 je tu umrl beneficiat Jurij Bric (prav tam, M 1770–1787).

48 Maček, *Mašne in svetne*, str. 501. – Po šematizmu ljubljanske nadškofije za leto 1788 je bil tedaj beneficiatov namestnik v Litiji Janez Konda, ki je pet let pozneje (1793) prebival že v Šmartnu (Pokorn, *Šematizem*, str. 23). Na seznamu duhovnikov šmarske župnije iz leta 1795 ni več ne Konde ne litijskega beneficija (NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Z, fasc. 401, Šmartno pri Litiji, Tabela menstrua etc.).

49 Tudi J. Maček zamenjuje Turn z graščino Zalog v Moravski dolini (Maček, *Mašne in svetne*, str. 266, 501).

50 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 34, 30. 9. 1757; No. 5, 29. 5. 1752.

51 Pri obravnavi litijskega gradu (Turna) navaja M. Smole kot »lastnike Litije« Ortenburžane, za njimi pa Celjske in od 1431 Habsburžane, vendar se navedbe ne nanašajo na grad (dvorec), temveč na trg (M. Smole, *Graščine*, str. 260). Nekritično jih je povzel Stopar, *Grajske stavbe*, str. 177.

52 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 343.

53 ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 31, fasc. XVI, G–4/II, 9. 7. 1585, str. 14.

54 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckht Lüttei.

55 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littaj.

56 ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 49, fasc. XXVI, K–20, 28. 7. 1649; fasc. XLIX, W–16, 2. 5. 1645.; Valvasor v *Slavi* po-

franciscejskem katastru številka hiše v lasti barvarja Urbana Ravnikarja (stavbišče št. 120).⁶⁶ Imena Farbarjev grad torej stavba ni nujno dobila šele po Ivanu Jenku, ki se je ukvarjal z barvanjem platna in svile in naj bi jo priženil leta 1844,⁶⁷ ampak so lahko litijski Turn imenovali s tem imenom že vsaj dve desetletji prej, ko je bil lastnik barvar Ravnikar. Ker je imela enak pravni status kot katera koli druga hiša v trgu, podsodna gospodstvu Višja Gora, je razumljivo, da Turna zadnje stoletje pred zemljiško odvezo (1848) ne bomo našli v kranjski deželni deski, zemljiški knjigi za zemljiška gospodstva,⁶⁸ niti na uradnih seznamih zemljiških gospodstev.⁶⁹

Manj je znanega o manjšem dvorcu, ki ga Valvasor omenja poleg Turna kot »ein Hof«, tedaj (1689) v lasti Apfalterjev in pred njimi Barbov.⁷⁰ Vse kaže, da gre za nekdanjo Plevnikovo hišo, najbližjo sosedo gradu, v kateri je po Valvasorjevih besedah leta 1636 izbruhnil požar in uničil ves trg skupaj z gradom.⁷¹ Adam Plevnik je namreč od leta 1638 vpisan v kranjsko imenjsko knjigo kot posestnik z območja Litije in je leta 1647 del posesti prodal Sigmundu Apfalterju (!),⁷² njegovi nasledniki pa leta 1672 preostanek dedičem Marije Sidonije pl. Siebenegg.⁷³ Dvorec s pritliklinami so zagotovo tisti štirje oštati, ki so po višnjegorskem urbarju leta 1705 pripadali »gospe Kirchbergerjevi«, saj so pobotnice za davek od Kirchbergerjevih oštatoz izpričane leta 1724 v zapuščini pokojne lastnice dvorca (*ein hauß oder hoff in der Lithey*) Ane Sidonije Garzarolli pl. Garzarollhof.⁷⁴ Pod gospodstvom Višnja Gora zasledimo dvorec tudi leta 1752, ko ga je kot drugo največjo hišo v trgu posedoval višnjegorski gosposkiški upravitelj Zaharija Čermelj⁷⁵ in ga še isto leto prodal trškemu sodniku Gašperju Marnu.⁷⁶

M. Smole, za njo pa tudi drugi avtorji, je kupoprodajo med Čermeljem in Marnom zmotno pripisala dvorcu Turn,⁷⁷ vendar gre povsem jasno za »hof Litey« in ne za Turn, ki je že štiri desetletja prej postal beneficiatna hiša. Leta 1773 je bil dvorec v rokah Litijana Franca Vezjaka, v čigar zapuščinskem inventarju sta poleg regesta kupoprodajne pogodbe iz leta 1752 navedena tudi pripadnost gospodstvu Višnja Gora in obseg posesti 5 oštatoz in 3/4,⁷⁸ tj. natanko toliko kot po terezijanskem katastru.⁷⁹ Da je v Vezjakovih rokah res pristal nekdanji Apfalterjev dvorec in ne Turn, ob že povedanem o lastništvu Turna potrjuje hišna številka 27. Na tej je v krstni matični knjigi leta 1773 izpričan Franc Vezjak, ki je še isto leto umrl, od leta 1779 pa Janez Kobler.⁸⁰ Leta 1826 je tu po franciscejskem katastru (stavbišče št. 119) gospodaril Franc Kobler,⁸¹ nakar je njegov priimek ostal pri hiši še globoko v 20. stoletje.⁸²

Medtem ko so zdaj pojasnjene zmote v zvezi z obema dvorcema in je ugotovljeno, da je beneficiatna hiša istovetna s Turnom, pa iz razpoložljivih virov ni mogoče razbrati natančne lokacije četrte ključne točke v Litiji, **savskega broda**, prvič prav tako omenjenega šele v 16. stoletju. V urbarju višnjegorskega gospodstva iz leta 1460 o njem še ni sledu,⁸³ kar nikakor ne pomeni, da tedaj ni obstajal. O prevažanju čez reko (*Scheff furt*) pove največ obhodni zapisnik po gospodstvu iz leta 1573. Obhodni komisariji so obstoj broda zabeležili pri obravnavi litijskega trga, kar pomeni, da je moral biti neposredno povezan s trško naselbino. Samo iz tega vira je znana brodninska tarifa: brodnina (*Vr-fuergelt*) je znašala za mali sod tovara en krajcar in za velikega dva ali tri, pri čemer so najbližji sosedje plačevali za celoletno uporabo pavšalno pristojbino v pšenici. Toda nekaj je pri tem pomenljivo, kar kaže, da brod ni mogel biti v samem trgu. Zapisnik namreč pred omembo broda govori o dveh kmetih, ki posedujeta dve hubi (kmetiji) in poravnata svoje obveznosti do gospodstva v ribah, o brodu pa je

⁶⁶ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, mapni list VI (1825); zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826.

⁶⁷ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 178. – Zemljiška knjiga potrjuje Stoparjeve navedbe o lastnikih do leta 1994, povzete po časopisnem članku v Delu (Okrajno sodišče v Litiji, Zemljiška knjiga, k. o. Litija, gl. knj. 1–45, vl. 22).

⁶⁸ ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, indeksi.

⁶⁹ Prim. *Instanz Schematismus 1798*, str. 66; za leto 1836: Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 505.

⁷⁰ Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 344.

⁷¹ Prav tam, str. 343.

⁷² ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 377. – Plevnikova imenjska renta je bila leta 1638 prepisana na njegovo ime od nekega »gospoda« Hočvarja. Njegovo ime srečamo v šmarski krstni matici 23. novembra 1631, ko se mu je rodila hči Katarina (NŠAL, ŽA Šmarno pri Litiji, R 1614–1636).

⁷³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 7 (Freisasser, 1662–1756), fol. 195.

⁷⁴ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 36, fasc. XVIII, G–77, 20. 12. 1724.

⁷⁵ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 5, 29. 5. 1752. – O upravitelju Čermelju: prav tam, šk. 89, BT, N 205, No. 1, 1. 5. 1752.

⁷⁶ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 126, fasc. LI, W–129, 6. 6. 1760, str. 10.

⁷⁷ Smole, *Graščine*, str. 260; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 177–178.

⁷⁸ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 127, fasc. LI, W–153, 24. 9. 1773, str. 1. – Pri Smoletovi je Vezjakovo lastništvo leta 1773 zadnji podatek (Smole, *Graščine*, str. 260).

⁷⁹ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 34, 30. 9. 1757.

⁸⁰ NŠAL, ŽA Šmarno pri Litiji, R 1769–1787, 18. 5. 1773, 4. 3. 1781; M 1770–1787, 7. 8. 1773, 1. 7. 1779. – Ni zanesljivo potrjeno, da se je Kobler poročil z Vezjakovo vdovo Notburgo, ker poročna matična knjiga za ta čas ni ohranjena, na vdovino verjetno poroko pa kaže njeno redko ime Notburga.

⁸¹ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, mapni list VI (1825); zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826.

⁸² Okrajno sodišče v Litiji, Zemljiška knjiga, k. o. Litija, gl. knj. 1–45, vl. 39. Prim. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 7–8.

⁸³ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 123, I/70a, lit. W–XVII, urbar Višnja Gora 1460.

rečeno, da mu pripadajo tri njive, od katerih plačuje(jo) samo ribe (*Vischdienst*).⁸⁴ Sedem let starejši urbar iz leta 1566 jasno pove, da brod ne spada k trgu, temveč k urbarski enoti »Brod pri Litiji« (*Vrfar peß der Litay*), ki v urbarju neposredno sledi litijskemu trgu (*Marckht Littay*) in obsega štiri hube. Na treh hubah so navedeni posestniki, od katerih je ime enega enako kot v zapisniku leta 1573. Taisti je skupaj z drugim kmetom naseljen na prvi hubi in uživa poleg te še njive brodniške hube (*die hueben von Furt*); tej je Sava odnesla več kot pol travnikov in je očitno nenaseljena. A to nikakor ne pomeni, da brod ne deluje, saj so na koncu izrecno omenjeni brodniki (*die Fergen*), in sicer v zvezi z uporabo gozda za izkoriščanje lesa.⁸⁵ V naslednjem urbarju iz leta 1578 sta na prvi hubi navedena oba posestnika, ki ju pet let prej omenja obhodni zapisnik, od brodu pripadajoče manjše hube (*ain Huebl zum Vrfar gehörig*) pa služijo »oni« – očitno gospodarji ostalih treh hub skupaj (*von diesen beeden stukken diennen sy*) – več kot pol manjšo denarno dajatev kakor od ostalih hub in 12 rib, vrednih po 20 krajcarjev. Poleg tega so ob pojezdi dolžni s hrano in vinom pogostiti gosposčinske hlapce ter nakrmiti njihove konje.⁸⁶ Povsem enake so obveznosti podložnikov »Broda pri Litiji« štiri desetletja pozneje, po urbarju leta 1619,⁸⁷ medtem ko sredi 18. stoletja terezijanski kataster za višnjegorsko gospodstvo ne pozna več kraja s takim imenom. Dva kraja, med katerima je bil naveden leta 1578 in 1619, sta zdaj popisana neposredno drug za drugim.⁸⁸ Kje je torej treba iskati litijski brod in vas ali zaselek »Brod pri Litiji«? Glede na to da je obsegal štiri cele hube, ga nikakor ni mogoče v celoti umestiti v Podkraj, kjer je brod izpričan v 19. stoletju,⁸⁹ saj je bilo tam prostora kvečjemu za eno hubo. Težko je tudi verjeti, da bi Sava v 17. ali 18. stoletju tako močno spremenila tok na škodo desnega brega, kjer bi torej izginile kar štiri hube. Vse kaže, da je šlo za hube ob Savi oziroma nad njo v prostoru med Litijo in Št. Jurijem. Po letu 1619 so s prodajo ali zamenjavo prešle iz višnjegorskega pod drugo zemljiško gos-

postvo in so jih nato šteli bodisi k Velikemu Vrh u bodisi k Št. Juriju, ne več kot samostojno krajevno enoto.⁹⁰ Izključena je druga možnost, obstoj pozneje izginule vasi »Brod« nizvodno na Litijskem polju med Litijo in vasjo Breg. Prvič, ni mogoče, da bi hube tako pozno propadle brez sledu, in to tam, kjer so Litijani že v 16. stoletju izpričano imeli njive. Drugič, lokacija za brod na Litijskem polju bi bila povsem neprimerna, saj bi pot proti Šmartnu zlahka obšla Litijo in s tem tudi tamkajšnjo deželoskosodno mitnico. Odpade tudi brod vzhodno od vasi Breg, tik pred Ponovičami, saj to območje ni spadalo ne pod višnjegorsko gospodstvo niti pod njegovo deželsko sodišče.⁹¹ Brod je bil vsekakor lociran više, nad Litijo, bržkone tam, kjer je obstajal v 19. stoletju. Približno na tem mestu, vsekakor vzhodno od Bedenovega grabna, je namreč leta 1744 vrisan na Florijančičevem zemljevidu Kranjske.⁹² Premoščal je kopensko prometnico čez Savo v smeri severozahod – jugovzhod, ki je šla torej nujno od brodišča vzdolž desnega brega reke pod Sitarjevcem in skozi Litijo.⁹³ Topografski znak za brod na Florijančičevi karti je v 18. stoletju za zdaj tudi edino znano pričevanje o litijskem brodu. Vse kaže, da so ga po letu 1744 za nekaj časa opustili, saj na jožefinskem vojaškem zemljevidu iz osemdesetih let pogrešamo vsako omembo brodov med tistim pod vasjo Breg nasproti Ponovič in brodom pri Kresnicah.⁹⁴ Tudi na Žerovčevi karti savske struge iz leta 1807 ni tu ničesar, medtem ko je dobro viden brod pod Bregom.⁹⁵ Če je brod pri Litiji v tem času vendarle še obstajal, je moral močno izgubiti na pomenu, kar ne preseneča glede na spremenjene prometne tokove, ki jih je litijsko območje doživelo z vzponom rečne plovbe v 18. in prvi polovici 19. stoletja. Prehod čez Savo je postal za Litijo skoraj nepomemben v primerjavi s prometom po sami reki in dva broda v neposredni bližini preprosto nista bila potrebna. Kdaj je zaživel brod v Podkraju pri Kis-

⁸⁴ Prav tam, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573.

⁸⁵ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Vrfar peß der Litay.

⁸⁶ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p. Vrfar bei der Lüte.

⁸⁷ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Vrfar bey der Littey.

⁸⁸ V urbarjih 1578 in 1619 »Brod« ni naveden pri Litiji, ker je ta kot trg pomaknjena proti koncu urbarja, ampak med krajem Gabrje pri Jančah in župo Debeče, ki sta med seboj zelo oddaljena (gl. prejšnji opombi). Rektificirani urbar terezijanskega katastra iz leta 1757 ima enako zaporedje krajev, pri čemer je »Brod« izpuščen (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA N 205, No. 34, 30. 9. 1757).

⁸⁹ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314; Brilej, *Spomin*, str. 44, 96.

⁹⁰ Leta 1817 Veliki Vrh ni bil samostojen kraj, Št. Jurij pa je bil deloma podložen Ponovičam in deloma Pogoniku (*Alphabetische Ortschafts-Tabelle*, fol. D2). Toda franciscejski kataster iz leta 1826 razkriva tudi kmete, ki so spadali pod graščino Thurnau pri Ljubljani in nekaj deželnih svobodnikov (Stangen Freysaß). Zadnjim so pripadale tudi domačije na Velikem Vrh u, ki ležijo najbližje Litiji. Med njimi je bila današnja Bedenova domačija (stavb. parc. 75–77, h. št. 37), ki se ponuja kot najprimernejša za nekdanjo brodnikovo hubo. – ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826.

⁹¹ Leta 1817 so v vasi Breg živeli podložniki Slatne, Rakovnika in Pogonika (*Alphabetische Ortschafts-Tabelle*, fol. N). – Prim. meje deželskih sodišč v: *Erläuterungen*, Blt. 32.

⁹² Florijančič, *Deželopisna karta*.

⁹³ Pot na desnem brezu Save je vrisana na jožefinskem vojaškem zemljevidu, ki pa nima več broda (Rajšp, *Slovenija*, sekcija 191).

⁹⁴ Prav tam, str. 31, sekcija 191.

⁹⁵ ARS, AS 1068, Zbirka načrtov, 2/228 (Litija), 2/229 (Breg).

Litija v Valvasorjevi skicni knjigi (1678–79).

Bakrorez v Valvasorjevi Topografiji Kranjske (1679).

letovi hiši, bo treba še raziskati. Odgovora žal ne daje franciscejska katastrska mapa iz leta 1825, ker na tem območju ne prikazuje nobenih brodov.⁹⁶ Cenilni operati malo po letu 1830 omenjajo le okrajno cesto, ki vodi iz ljubljanske kresije (z levega, gorenjskega brega Save) v Litijo in seka ozemlje katastrske občine od juga proti severu, ne govori pa o mestu, kjer cesta prestopi v litijsko občino.⁹⁷

Čez reko so seveda vseskozi pluli tudi v sami Litiji, a je šlo za zasebne prevoze z manjšimi čolni, ne za običajen prehod, namenjen javni rabi. Bakroreznata upodobitev Litije v Valvasorjevi *Topografiji* iz leta 1679 prikazuje nekako v višini cerkve sv. Martina, nekoliko niže od mesta, kjer danes stoji most, privezan čoln, na drugem bregu reke pa pot, ki vodi do vode od graščine Ribče.⁹⁸ Te poti ni na bakrorezu v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689)⁹⁹ niti ni vrisana na jožefinskem vojaškem zemljevidu slabih sto let pozneje. Ta ima le pot mimo Ribč vzporedno z reko proti vzhodu, od katere se malo pred Ponovičami odcepi pot k že znanemu brodu pod vasjo Breg na desnem bregu reke.¹⁰⁰

Prehod čez reko pri Litiji je neposredno povezan tudi z vprašanjem lokacije **mitnice** v rokah višnjegorskega gospostva, izpričane od srede 16. stoletja do sedemdesetih let 18. O njej bomo govorili posebej pri obravnavi gospodarstva. Kje natanko je stala oziroma ali je bila ves čas na istem mestu, iz virov ni razvidno. Bržčas se je njena lega spreminjala tudi odvisno od tega, kdo je bil zakupnik. Kot bomo videli, je v 18. stoletju močno pridobila na pomenu kot vodna mitnica, zato jo gre iskati ob reki, v tistem delu, kjer so pristajali savski čolni in ladje. Tedaj se ji je za nekaj časa pridružila še ena mitnica, in sicer državna, katere lokacija je prav tako neznana.

Neprimerno več kot o brodu, mitnici in pristajališču rečnih plovil vemo o **posestni in demografski podobi trga**. Litiji pripada med kranjskimi trgi prednostno mesto po strukturi in širokem časovnem razponu numeričnih virov, ki govorijo o posesti in posestnikih. Gre za eno od treh trških naselbin na tleh višnjegorskega gospostva, za katere poznamo število oštatorv že iz zgodnjega leta 1460, in hkrati za enega ne prav številnih trgov na Kranjskem, katerega posestno stanje je do srede 18. stoletja, ko je nastal terezijanski kataster, dokumentirano vsaj enkrat na stoletje. Terezijanski kataster, ki kot prvi omogoča relevantne primerjave velikosti in obljudenosti vseh trgov v deželi, Litijo z vsega 39

hišami jasno umešča med manjše trške naselbine. Tudi v dolenskem okrožju, kjer so bili trgi v povprečju najmanjši, kar štirje celo z manj kot 20 domovi, se je komajda uvrstila v zlato sredino. Največ domov je premogel Žužemberk (97), za njim Ribnica (93), Mokronog (72), Raka (61), Radeče (57) in Dolenske Toplice (46), pri čemer sta Raka in Dolenske Toplice uživala trški naslov kratkotrajno, oba šele v novem veku. Za Litijo so se po številu hiš oziroma posestnikov zvrstili Stari trg ob Kolpi (30), Vinica (27), Turjak (16), Pobrežje ob Kolpi (11), Kostel (10) in propadlo Svibno z vsega tremi domovi.¹⁰¹

Videti je, da je imela Litija že ob svojem nastanku 30 posestnih enot – oštatorv, kolikor jih je sumarno izpričanih leta 1460.¹⁰² V kolikšni meri je številu oštatorv ustrezalo število gospodarjev, je seveda drugo vprašanje. V mlajših urbarjih sledimo namreč nebitvenim odstopanjem od seštevka 30 oštatorv, vendar je bilo posestnikov v resnici manj. V urbarju iz leta 1566 je vsota oštatorv denimo enaka kot prej in izrecno navedena tudi v naslovu (*Marckt Littaj sein 30 Hoffstett*), a je poimensko navedenih samo 20 gospodarjev, ti pa so posedovali tudi po več oštatorv in njihovih polovičnih delov.¹⁰³

V naslednji preglednici sta obseg litijske posesti in število gospodarjev prikazana za pet časovnih izsekov, kot ju podajajo urbarji gospostva Višnja Gora in terezijanski kataster (1566–1757). V dveh temeljnih ozirih ni prišlo do sprememb celih tristo let. Število 30 oštatorv se je do terezijanskega katastra ohranilo skoraj nespremenjeno, z rahlimi odstopanji navzgor in navzdol (od 28 oštatorv do 33 in pol). Hkrati ni bilo nič manj stabilno število gospodarjev (16–20), tako da so še največje spremembe zadevale same oštate, ki so se od konca 16. stoletja opazneje delili in se – kot celote ali po delih – združevali v rokah večjih posestnikov. Pomenljivo je predvsem dejstvo, da je izhodiščna kvota 30 oštatorv skoraj povsem zadoščala za poznejše posestne delitve in demografske širitve Litije, ki je tako ostala eden redkih trgov brez mlajšega, kajžarskega elementa. Samo leta 1578 sta med podružniki (*Vndersasen*) posebej navedena dva iz Litije (*zu Lütthei*), prvi s hišico na zemlji lastnika poldruga oštata in drugi, ki je plačeval zgolj odvetščino zase (*dient Vogthei für sein Person*).¹⁰⁴

⁹⁶ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, mapni list VI (1825).

⁹⁷ Prav tam, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 6.

⁹⁸ Valvasor, *Topographia*, št. 133.

⁹⁹ Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 343.

¹⁰⁰ Rajšp, *Slovenija*, str. 31, sekcija 191.

¹⁰¹ Golec, *Družba*, str. 624; prim. isti, Trg Mokronog, str. 65. – Pri številu hiš so mogoča manjša odstopanja od dejanskega stanja.

¹⁰² ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 123, I/70a, lit. W–XVII, urbar Višnja Gora 1460, s. p., Luttey.

¹⁰³ Prav tam, šk. 124, I/70a, lit. W–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littaj.

¹⁰⁴ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Zu Lütthei.

Leto/obseg posesti	1566 ¹⁰⁵	1578 ¹⁰⁶	1619 ¹⁰⁷	1705 ¹⁰⁸	1757 ¹⁰⁹
5 oštatov 3/4	–	–	1	1	1
5 oštatov	1	1	–	–	–
4 oštati	–	–	–	1	1
3 oštati 1/2	–	–	1	–	–
3 oštati 1/4	–	–	–	–	1
3 oštati 5/24	–	–	–	–	1
3 oštati 1/8	–	–	–	1	–
3 oštati	2	2	–	–	–
2 oštata 3/4	–	–	2	1	–
2 7/8 in 1/3 oštata	–	–	–	1	–
2 oštata 1/2	–	–	1	1	1
2 oštata 1/8	–	–	–	–	1
2 oštata	1	1	2	1	1
1 1/2 oštata	4	4	1	–	1
1 11/24 oštata	–	–	–	–	1
1 1/8 in 1/3 oštata	–	–	–	1	–
1 1/4 oštata	–	–	3	1	1
1 oštat	10	8	3	1	2
23/24 oštata	–	–	–	–	1
5/6 oštata	–	–	–	–	1
3/4 oštata	–	–	–	1	–
1/2 oštata	2	2	4	4	5
5/8 in 1/3 oštata	–	–	–	3	–
1/6 oštata	–	–	–	–	1
Skupaj posestnikov	20	16	18	18	20
Skupaj oštatov	30	28	29 1/2	32 1/2	33 1/2

Takšno podobo dajejo urbarialni viri, vendar v resnici ni povsem realna. Za trg Litija obstaja namreč popis t. i. donosa od hiš, nastal leta 1752 za potrebe terezijanskega katastra, ki posestno stanje sočasnega urbarja postavlja tako rekoč na glavo. Število hiš namreč močno odstopa od števila 20 posestnikov oštatnih zemljišč – med njimi sta Miklavževa cerkev in beneficiatov dvorec –, izpričanih v katastrskem urbarju (1757). Pod gospodstvom Višnja Gora so leta 1752 popisali kar 37 hiš ali skoraj dvakrat toliko, kot je bilo gospodarjev oštatov, ob njih pa sta se na popisu znašli še dve hišici podložnikov bližnje graščine Grmače. Dva hišarja, podložna Višnji Gori, sta posedovala po dve hiši in manjšo od obeh oddajala v najem, medtem ko je imel samo en Litijan v lastni hiši najemnika-gostača.¹¹⁰

Tolikošna razlika, ki pomeni skoraj dve hiši na urbarialno posestno enoto, nujno postavlja vprašanje, kako je do tega prišlo in ali ni bilo dejansko število domov nemara že v času prejšnjih urbarjev večje od števila popisanih posestnikov oštatnih zemljišč. Vzrok takega stanja posredno pokaže primerjava imen 37 hišarjev z imeni 20 posestnikov. Med hišarji-posestniki oštatov in hišarji brez zemlje je šlo v veliki večini za sorodstvena razmerja. Po eden ali dva sorodnika sta v kar desetih primerih posedovala hišo na posesti, ki je pripadala nosilcu z enakim priimkom, največkrat gotovo očetu ali bratu. Drugih osem hišarjev je imelo priimke, kakršnih med oštetarji ni najti, vendar moremo tudi tu računati vsaj na nekaj priženjenih zetov ali svakov, medtem ko so bili nekateri hišarji pač v pravem pomenu besede podružniki, imetniki hišic na tuji zemlji, od katere je dajatve v celoti poravnava njen gospodar. Zakaj se posest tudi uradno ni delila, je bilo lahko posledica več vzrokov, končno tudi nasprotovanja zemljiškega gospodstva ali samih Litijanov.

franciscejskem katastru ni bila leta 1826 nobena stavbna parcela v Litiji podložna Grmačam, ampak vse Višnji Gori (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, zapisnik stavbnih parcel, 23. 3. 1826).

¹⁰⁵ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littay.

¹⁰⁶ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckht Lütei.

¹⁰⁷ Prav tam, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Ljthej.

¹⁰⁸ ÖStA, HHStA, FAA, A–15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Marckht Lithej.

¹⁰⁹ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA N 205, No. 34, 30. 9. 1757.

¹¹⁰ Prav tam, šk. 134, RDA, N 205, No. 5, 29. 5. 1752. – Po

obdobje/rojstva	1709–13	1714–18	1709–18	1751–55	1756–60	1751–60
trg Litija	22	21	43	39	34	73
župnija Šmartno	592	520	1.112	642	518	1.160

Sorodstvene vezi med hišarji-posesniki in hišarji na tuji zemlji na drugi strani pričajo, da tudi zato marsikje še ni bilo potrebe po cepitvi očetne zemlje med brate ali drugo sorodstvo. Bržčas je kakšna od teh hišic obstajala tudi že v času urbarja leta 1705, vendar vse kaže, da moramo nastanek večine iskati šele v prvi polovici 18. stoletja, bliže popisu hiš iz leta 1752. Poleg sorodstvene prepletenosti Litijanov, ki sama po sebi še ni zadosten argument in je nedvomno obstajala tudi v preteklih stoletjih, govori v prid časovno pozni širitvi stavbnega fonda več drugih dejstev. Na prvem mestu je treba opozoriti na skokovit porast novorojencev v primerjanih desetletjih 1709–1718 in 1751–1760, ki ga prikazuje zgornja preglednica. Medtem ko so v drugem obdobju našli v Litiji kar za 69% več krščencev kot v prvem, so v celotni župniji Šmartno zabeležili komaj opazen porast 4%, a še ta gre večinoma na račun litijskega trga.¹¹¹

Najstarejša šmarska krstna matica se sicer zčenja že leta 1614, vendar taka primerjava zaradi nedoslednega navajanja krajev rojstva za 17. stoletje ni izvedljiva. Za sredo tega stoletja se lahko vendarle opremo na pomenljiv in zanesljiv podatek, s katerim je med pravdanjem z Litijani postregel njihov zemljiški gospod, grof Volf Engelbert Auersperg. Po njegovih besedah vsega 18 ali 19 majhnih litijskih kajž (!) ni zaslužilo posebnega upoštevanja, vse skupaj pa naj bi bile vredne komaj kakšnih 200–300 goldinarjev.¹¹² Toda v zvezi z očitano skromnostjo trških domov je treba upoštevati, da gre za čas deset let po katastrofalnem požaru, ki je po Valvasorju leta 1636 upelil vse razen cerkve.¹¹³ V tedaj aktualnem urbarju iz leta 1619 resnično ni bilo vpisanih več kot 18 posestnikov, tako da med urbarjem in dejanskim stanjem domov tedaj slejkoprej še ni razlike. Potemtakem je Litija vsaj od srede 16. stoletja posestno stagnirala na približno 20 skromnih domovih, kar utegne biti manj kot v poznem srednjem veku, če je tedaj na vsakem od 30 oštato (1460) resnično še živel naseljen posestnik. Za širitev hišnega fonda in demografski porast dotlej domala miniaturnega trga so šele v prvi polovici 18. stoletja obstajali tehtni razlogi gospodarske narave, pove-

zani z močnim povečanjem plovbe po Savi, o čemer bomo govorili pri obravnavi gospodarstva.

Letni donos od hiš, ki so ga za potrebe terezijanskega katastra leta 1752 ugotavljali za vsa kranjska mesta in tri trge (poleg Litije še za Radeče in Tržič), omogoča tudi zanimivo primerjavo tržne vrednosti stanovanjskega fonda. Letni donos so namreč izračunavali glede na dejanske višine najemnin v posameznem naselju. Litija, kjer je letno povprečje na hišo znašalo 2,94 goldinarja, se je znašala sicer pri dnu lestvice, a je pomenljivo, da je pustila za seboj dve mesti, Lož (2,81 gld) in Črnomelj (2,59 gld), pa tudi obsežno predmestje Metlike (1,83 gld), medtem ko sta jo opazno prekosila druga dva trga, Radeče (4,50 gld) in zlasti Tržič (12,92 gld), ki se je znašel še v prvi četrtini mest in trgov.¹¹⁴

Medtem ko se od srede 18. stoletja dalje v slovenskem prostoru na splošno poveča nabor virov za posestno in demografsko podobo, smo pri Litiji za zadnje stoletje obravnavane dobe precej prikrajšani. V letih po prvem hišnem oštevilčenju (1770) je najvišja ugotovljena hišna številka v trgu 40.¹¹⁵ Število je rastlo zelo počasi, po ena hiša na desetletje, saj je štel trg po uradni statistiki, objavljeni leta 1817, še vedno samo 44 hiš, šele iz tega leta pa imamo tudi prvi podatek o številu prebivalcev – 255.¹¹⁶ Med 17 trgi na Kranjskem je bila Litija po številu hiš šele na 15. mestu, po številu prebivalcev pa na 13. Primerjati se je mogla z Motnikom in Vaçami, ki sta oba premogla rahlo več hiš (47) in nekaj manj ljudi – Motnik 243 in Litiji sosednje Vače 236, sicer pa je močno zaostajala za povprečjem dolenskih trgov (83 hiš, 454 prebivalcev) in še bolj za kranjskim (117 hiš, 700 prebivalcev), ki so ga dvigovali notranjski trgi. Na drugi strani pa se Litija ni odrezala slabo s povprečjem 5,80 prebivalca na hišo, s katerim je med 17 trgi zasedla 10. mesto; kranjsko povprečje je znašalo skoraj 6 oseb (5,99), dolensko nekaj manj (5,57). Visoko povprečje sicer ni vedno merilo gospodarske razvitosti, a je precej pogosto njen pokazatelj. Tako je najvišje povprečje (7,84 oseb na hišo) izkazoval izrazito neagrarno usmerjeni Tržič s 177 hišami.¹¹⁷

V predmarčni dobi, ki jo zaradi vrhunca savske plovbe lahko upravičeno imenujemo »zlata doba Litije«, je litijski trg rasel s hitrejšim tempom kot

¹¹¹ NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1703–1719, R 1737–1769.

¹¹² ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Litej etc., 30. 5. 1646.

¹¹³ Nesrečni požar je zaradi nepazljivosti poslov izbruhnil 11. aprila 1636 v hiši Adama Plevnika, ki je stala najbližje gradu, ter pogoltnil celoten trg z gradom in bližnjim hrastovim gozdom. Tako naj bi bilo uničeno vse razen cerkve sv. Miklavža, ki se je komajda rešila objema plamenov (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 343).

¹¹⁴ Golec, *Zemljiški katastri*, str. 292–296.

¹¹⁵ Hišna številka 39 je v krstni matici knjigi prvič izpričana 23. julija 1772, številka 40 pa 1. novembra 1781 (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1769–1787).

¹¹⁶ *Haupts-Ausweis*, fol. M.

¹¹⁷ Izračuni na podlagi statističnih podatkov v *Haupt-Ausweis*. – Upoštevani so samo tisti kraji, ki jih med trge prišteva sodobna uradna statistika (*Alphabetische Ortschaften-Tabelle*).

dotlej. Po franciscejskem katastru je imel leta 1826 sicer le 41 stanovanjskih zgradb in prav toliko hišnih števil (skupaj z graščino Gerbin zunaj trga),¹¹⁸ po ljudskem štetju 1830 pa so tu našli 48 hiš. V teh je bilo 65 stanovanj in skupno 322 prebivalcev (148 moških in 174 žensk),¹¹⁹ tj. za 67 ali kar za dobro četrtino več kot trinajst let prej, leta 1817. Povprečno število stanovalcev na hišo se je tako s 5,80 povzpelo že na 6,71, kar je zgovoren dokaz ugodnih možnosti za preživetje.

Ker trg ni premogel civilnopravnih in cerkvenopravnih funkcij, so tu šolani ljudje predstavljali še večjo izjemo kot v drugih trgih v deželi. Najti jih je bilo v obeh dvorcih in v beneficiatovi hiši, med tržani pa le tu in tam koga, ki je znal brati in pisati. Tudi šola pred koncem obravnavane dobe ni izpričana, ampak so se vse oblike javnega pouka odvijale pri župniji v Šmartnu.¹²⁰

Imena in priimki Litijanov dajejo vtis, da so se med njimi šele proti koncu obravnavane dobe naseljevali prišleki od drugod z neslovenskimi priimki, a še ti izjemoma. V terezijanskem katastru leta 1752 je bil tak kvečjemu priimek Karaša, v franciscejskem leta 1826 pa vrvarski priimek Scharumbosky oz. Szarambosky. V vseh petih popisih posestnikov od leta 1566 do 1826 bomo našli priimek Šega in do leta 1752 Kožel. Od rodbinskih imen hišnih posestnikov iz leta 1826 so bili v trgu sto dvajset let pred tem (1705) Šega, Ravnika, Tičar, Urbajs in Primožič. Od priimkov Litijanov leta 1705 pa so 127 in 139 let prej (1578 in 1566) izpričani trije: Šega, Kožel in Malic.¹²¹

¹¹⁸ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826.

¹¹⁹ Prav tam, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3.

¹²⁰ Natančnejša poročila o šmarski šoli imamo kot za večino šol na Slovenskem šele iz terezijanske dobe. V letu izida prvega šolskega zakona, leta 1774, je župnija Šmartno poročala, da bi bilo zelo koristno, ko bi imeli sposobnega učitelja, da pa doslej ni bilo tu nobene šole niti učiteljev (šolmoštrov), temveč zgolj napol več (halbkündiger) organist, ki je 15 let hkrati opravljal službo mežnarja (ARS, AS 14, Deželno glavarstvo za Kranjsko, šk. 12, PP Lit. F, Nr. 12, Vol. 1, Sole, 16. 4. 1774). Višnjegorsko gospostvo pa je za območje svojega deželskega sodišča navedlo, da je po župnijah, med drugim v šmarski, nekaj naslovnih »šolmoštrov« (betitlte Schulmeisters), ki skrbijo le za glasbo pri bogoslužjih in so obenem večinoma tudi mežnarji (prav tam, 21. 4. 1774). V leta 1822 napisani topografiji šmarske dekanije župnika Franca Praprotnika (v Šmartnu od 1799) najdemo o šoli naslednji zapis: »Kolikor daleč ljudje pomnijo, je bil tu vedno organist in šolmošter, da je otroke poučeval branja, pisanja in računanja, sicer pa ni za zdaj mogoče navesti nobenih posebnih podatkov. Stanje šole je odvisno od znanja in prizadevnosti učitelja. Tako je bila v letih 1795, 1794 itd. tu zgledna šola, ker so imeli zelo sposobnega učitelja Vencija Rihterja, pozneje prestavljenega v Ribnico.« (NSAL, NSAL 10, ŠAL/Z, fasc. 401, Šmartno pri Litiji 1739–1825, Topographia etc., 11. 9. 1822).

¹²¹ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W-3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littay; AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N

Gospodarstvo Litije v novem veku

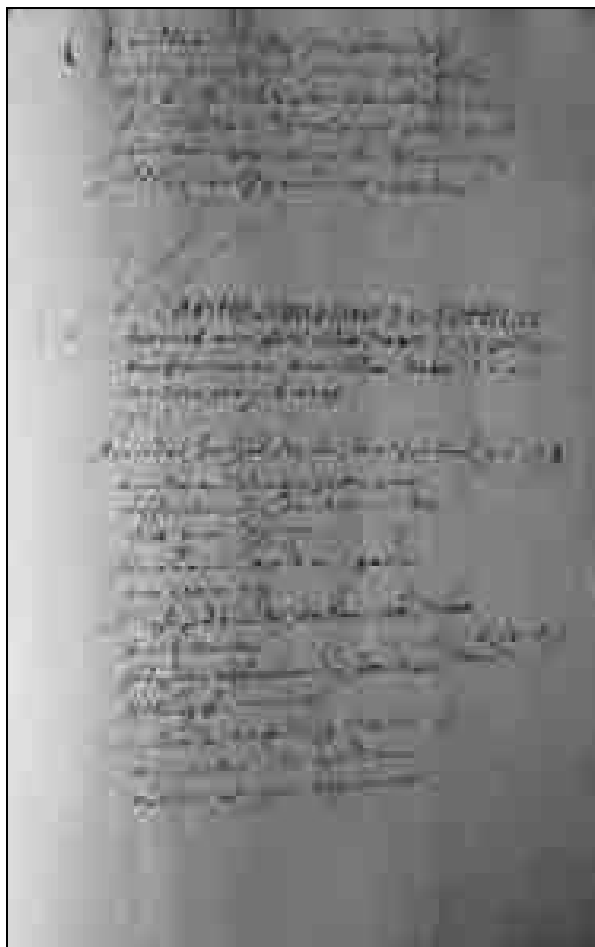
Kot majhen podeželski trg je bila Litija razumljivo življenjsko odvisna od lastnega **agrarnega gospodarstva**. To za večino trških prebivalcev ni predstavljalo samo dopolnilne dejavnosti, ampak poglaviti oziroma sploh edini vir preživljanja. Litijanom resnično ni primanjkovalo obdelovalne zemlje, ki so ji jo očitno že ob nastanku trga odmerili na Litijem polju. Četudi so leta 1566 gosposčinskim uradnikom potožili, da jim voda povzroča veliko škodo in jim nalivi odtrgajo več kot polovico polja z ograjami in njivicami vred, je urbar, v katerem so se znašle te besede, zrcalo njihove dobre preskrbljenosti z obdelovalnimi površinami. Zemljo so premogli vsi trški gospodarji, pri čemer je bila njena površina odvisna od tega, koliko oštatorv jim je pripadalo. Dva sosed, ki sta posedovala vsak le po en oštator, Blaže in Martin Šega, sta imela denimo za en dan oranja (približno en oral), prvi eno njivo, drugi tri, vsak pa tudi dva travnika, ki sta zahtevala pri Blažetu dva dni koščevega dela in pri Martinu poldrugi dan. Največji gospodar Marko (eden redkih brez priimka) s petimi oštati je temu ustrezno premogel pet njiv, ki jih je preoral v petih dneh, in pet travnikov za štiri dni košnje. Ker niso imeli lastnega gozda, je Litijanom primanjkovalo samo lesa za kurjavo in plotove.¹²²

Po terezijanskem katastru dvesto let pozneje je slika zelo podobna, mogoča pa je tudi primerjava z agrarnim gospodarstvom drugih trgov na Kranjskem. Posevek zimske rži kot skupni imenovalec posejanih površin pokaže, da so bili litijski gospodarji med trškimi v povprečju daleč največji. Kar 12 ali 60% jih je posejalo več kot deset mernikov in 15 ali tri četrtine več kot pet, le eden manj kot mernik. Za primerjavo naj rabi samo podatek, da je v Žužemberku, drugem trgu po agrarni moči posestnikov, izkazovalo nad deset mernikov 15% gospodarjev, nad pet mernikov pa slaba polovica, medtem ko je bila v Mokronogu in Radečah več kot polovica gospodarjev sploh brez lastnega posevka.¹²³ Pri tem je seveda treba upoštevati, da navaja urbarski del katastra za Litijo le 20 posestnikov, napoved donosa od hiš pa skoraj še enkrat toliko, 39 stanovanjskih hiš. Sodeč po ponavljajočih se

205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Zu Lüthei; prav tam, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lütthey; ÖStA, HHStA, FAA, A-15-123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Marckht Lütthey; AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 6, 29. 5. 1752; AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826.

¹²² ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII-3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littay.

¹²³ Golec, *Družba*, str. 607. Prim. Golec, Trg Mokronog, str. 98.

Trg Litija v višnjegorskem urbarju iz leta 1566.

priimkih je šlo med gospodarji oštator in hišarji brez posesti, kot že rečeno, v zelo veliki meri za sorodstveno razmerje. Posest je sicer ostala v rokah enega, dejansko pa je lahko stalo na njej tudi po več hiš. V tej luči je treba gledati na izjemno visok individualni posevek litijskih gospodarjev. Obdelovalne površine so bile v praksi nedvomno že razdeljene med več obdelovalcev, če že ne tudi med več lastnikov. A kljub temu je šlo, gledano v celoti, za obilen posevek. Poleg tega so Litijani redili tudi veliko živine, 46 glav goveje in 2 konja, kar je precej nad hišnim povprečjem dolenjskih trgov in glede na obsežne njivske površine pričakovano.¹²⁴

Dejavnost, s katero Litija, nasprotno, ni imela posebne sreče, so bili **sejmi**, atribut vsake prave trške naselbine oziroma njena ključna sestavina, brez katere so trgi lahko sčasoma izgubili celo trški naslov. Kot smo videli, je nedeljski tedenski sejem kar dvakrat ugasnil že do začetka novega veka, česar zagotovo niso zakrivilo samo vojne in požari, standardni prikladni izgovori in opravičila prosilcev

za podelitev ali obnovo raznih privilegijev. Tudi leta 1514 drugič obnovljeni tedenski sejem je namreč v 16. stoletju ponovno propadel, najpozneje v drugi polovici stoletja, ki sicer kljub postopnemu zatonu zgodnjega kapitalizma ne velja za gospodarsko neuspešno. Ugasnitev nedeljskega sejmarjenja v tržcu ob Savi potrjuje neomenjanje sejma v spisih urbarialne reformacije leta 1573 in v pet let mlajšem višnjegorskem urbarju (1578),¹²⁵ posredno pa je izpričana tudi v poročilu lastnika gospostva Gamberk iz leta 1580; ta je podprl prošnjo trga Vače po pridobitvi tedenskega sejma z utemeljitvijo, da med Vačami, Ljubljano, Kamnikom in Višnjo Goro ni nobenega tedenskega sejma.¹²⁶ Tako so litijski tržani deželnega kneza leta 1616 spet prosili za sejmski privilegij, tokrat že tretjič, in mu v prepisu predložili privilegija iz let 1443 in 1514. Kot pravijo v prošnji, naj bi sejem iz različnih razlogov, zlasti zaradi požarov, opustili »naši starši«, zdaj pa jim delajo veliko škodo novonastali sejmi po okoliških vaseh. Očitno so ugotovili, da se v kraju brez župnijske cerkve sejmi ob nedeljah ne obnesejo, zato govori prošnja nadvojvodi Ferdinandu o novem sejmu ob ponedeljkih, obenem pa so prosili še za podelitev pravice do štirih letnih sejmov: pozno jeseni v nedeljo po sv. Miklavžu, spomladi v nedeljo *letare* in na praznik sv. Florijana (4. maj), zgodaj jeseni pa v nedeljo po sv. Mihaelu.¹²⁷ O letnih sejmi v virih dotlej ni bilo sledu, kar ne pomeni, da jih prej nikoli ni bilo, a v novih časih jih je kazalo »legalizirati«. Ker je dvorna komora upoštevala nestrinjanje mesta Ljubljane in trga Vače glede dveh sejmov, je dobila Litija leta 1619 samo privilegij za dva letna sejma (v nedeljo *letare* in po mihaelovem) in za ponedeljkov tedenski sejem, čeprav je slednjemu nasprotovala Višnja Gora, češ da nihče ne pomni, da bi tak sejem v Litiji kdaj že obstajal.¹²⁸ Vse tri sejme je leta 1642 potrdil tudi Ferdinand III., vendar pa Litijanom v sodnem procesu z grofom Volfom Engelbertom Auerspergom, novim lastnikom gospostva Višnja Gora in s tem novim trškim gospodom, ni uspelo ubraniti nepisane pravice, da so sejmarji prosti plačila vsakršne mitnine, ki jo je zdaj uvedlo višnjegorsko gospostvo.¹²⁹

¹²⁵ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573. – Litije v urbarju iz leta 1578 ni med kraji, v katerih gospostvo na letnih sejmi pobira stojnino (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckt Lütei).

¹²⁶ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 285, I/145, lit. W III–2, 12. 8. 1580.

¹²⁷ Prav tam, šk. 191, I/105a, lit. L XIII–1, s. d., predstavljeno 10. 12. 1616.

¹²⁸ Prav tam, 6. 3. 1617, 28. 3. 1617, 19. 4. 1617. – ARS, AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, 1619 IX. 18., Dunaj.

¹²⁹ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Litej etc., 30. 5. 1646.

¹²⁴ Golec, *Družba*, str. 610. Prim. Golec, Trg Mokronog, str. 99.

Kot vse kaže, so v Litiji v 17. stoletju samovoljno uvedli še dva sejma, pač po zgledu prenekaterega kraja v deželi, ki je začel s sejmarjenjem brez deželno knežjega privilegija. Od štirih litijskih živinskih sejmov, navedenih pri Valvasorju (1689),¹³⁰ je cesarski privilegij leta 1619 privilegiral samo prvega in zadnjega, medtem ko so Litijani dva vpeljali samovoljno: na florijanovo in v nedeljo po sv. Rešnjem telesu. Leta 1646 so priznali, da zanju resnično nimajo svoboščin, da pa sta se »v vseh časih« odvijala neovirano.¹³¹ Isti štirje sejmji so se ohranili še dolgo. O njih govori poleg Valvasorja urbar gospodstva Višnja Gora leta 1705, ki jih umešča med 17 letnih prošenj na tleh višnjegorskega deželskega sodišča,¹³² in nato še poročilo trškega sodnika dolenskem okrožnemu komisarju iz leta 1752.¹³³ Nasprotno pa od srede 17. stoletja ni več poročil o tedenskem sejmu, ki ga sto let pozneje zanesljivo ni bilo več in je tako ugasnil že tretjič, zdaj očitno enkrat za vselej. Vizitacijski komisar za mesta je namreč leta 1752 zapisal, da je v trgu pet letnih sejmov in nobenega tedenskega, stojnino in mitnino (*zoll*) pa daje gospodstvo v letni zakup.¹³⁴ Isto leto nastalo poročilo litijskega trškega sodnika govori sicer še vedno le o štirih sejmih in navaja iste semanje dneve kot Valvasor.¹³⁵ Štiri dokaj dobro obiskane letne sejme omenja tudi H. G. Hoff leta 1808,¹³⁶ a je podatek bržkone preprosto povzel po Valvasorju. V uradnem poročilu upravitelja višnjegorskega gospodstva iz leta 1782 so denimo navedeni samo trije: v ponedeljek sredi posta, na florijanovo in mihaelovo.¹³⁷ V tridesetih letih 19. stoletja najdemo v kranjskih letnih šematizmih najprej štiri stalne datume litijskih sejmov – 2. april, 4. maj (florijanovo), 25. junij in 1. oktober (po mihaelovem)¹³⁸ – nato v letih 1837–1840 poleg naštetih še peti sejem na nedeljo po miklavževem,¹³⁹ od 1841 dalje pa spet nekdanje sejemske termine, vendar namesto nedelj ponedeljke: ponedeljek po nedelji *letare*, florijanovo, ponedeljek po sv. Rešnjem telesu,

ponedeljek po mihaelovem in ponedeljek po miklavževem.¹⁴⁰ Peti sejem in spremenjeni datumi so vsekakor povezani s potrditvijo cesarja Franca I. za pet letnih sejmov (1833),¹⁴¹ katere vsebine ne poznamo. O tedenskem sejmu nasprotno do konca obravnavane dobe ni več nikakršnih poročil. Glavna referenca za njegov neobstoj so cenilni operati franciscejskega katastra, ki kmalu po letu 1830 kot najbližji tržni kraj s tedenskim sejmom navajajo Novo mesto in za njim Ljubljano.¹⁴² Litija je torej od 17. stoletja stavila na letne namesto na vedno znova propadli tedenski sejem, ni pa ji uspelo od sejmarstva iztržiti toliko, kot je pričakovala, saj jih je z novimi lastniki višnjegorskega gospodstva od štiridesetih let 17. stoletja dalje prizadela novouvedena sejemska mitnina ali sejmarina.

Prav s sejmji je povezana prva znana omemba Litije v kakšnem slovenskem besedilu¹⁴³ – »v Litije« (*Vlitje*) – ki jo kaže omeniti samo zaradi tega zanimivega dejstva. Povod za to so dali višnjegorski meščanski čevljarji in usnarji, ko so se marca 1706 na letnem sejmu v Litiji uprli, da bi gosposki zastopniki pregledali njihovo usnje, višnjegorskega upravitelja Pura pa so celo fizično napadli. Začel se je sodni spor pred vicedomskim sodiščem v Ljubljani, ki je po zaslišanjih in zaprtju storilcev privedel 21. aprila 1708 do njihove prisega, da bodo spoštovali vicedomsko razsodbo o pregledovanju usnja in plačali nastale sodne stroške. Devet Višnjancov je glasno ponovilo naslednje zapisane besede: »... persežem Gospud Bogu eno čisto persego, de se jest očem temo abšido, gliha kateri je ta desete dan tega mesca aprila v tem lete 1706. per vicdamiye naprej šau, toku dobro v Litije (*Vlitje*) koker tudi na vseh drujeh semneh višenskega gospodstva rihthe ta leder skoze gospoda Pura flegarja jenu rihthniga namestnika te grešine Višne Gore vizitirat ali pregledat pestiti jeno nemo gospudu Puro neč sam, tudi ne skuzi eniga druziga za tega vola kaj sturiti, per tem tudi te ekspenze plačati oblubem ...«.¹⁴⁴

¹³⁰ Prvi se je odvijal v nedeljo *letare*, drugi 4. maja na praznik sv. Florijana, tretji v nedeljo po sv. Rešnjem telesu in četrti v nedeljo po sv. Mihaelu (Valvasor, *Die Ebre* XI, str. 343). – Iste sejme navaja na drugem mestu kot prošenja pri podružnici sv. Miklavža (prav tam, VIII, str. 767).

¹³¹ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, 30. 5. 1646.

¹³² Prav tam, A–15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Herrschafft Weixelberg landtgerichts jahrs khirchtag.

¹³³ ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 7. 11. 1752.

¹³⁴ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 5, 29. 5. 1752.

¹³⁵ ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 7. 11. 1752.

¹³⁶ Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemaeblde*, str. 112.

¹³⁷ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–32, Konv. 5, 24. 9. 1782.

¹³⁸ *Schematismus* 1834, str. 220; *Schematismus* 1835, str. 228; *Schematismus* 1836, str. 238.

¹³⁹ *Schematismus* 1837, str. 242; *Schematismus* 1838, str. 246; *Schematismus* 1839, str. 257; *Schematismus* 1840, str. 281.

¹⁴⁰ *Schematismus* 1841, str. 277; *Schematismus* 1842, str. 290; *Schematismus* 1843, str. 307; *Provinzial-Handbuch* 1844, str. 318; *Provinzial-Handbuch* 1846, str. 356; *Provinzial-Handbuch* 1847, str. 366; *Provinzial-Handbuch* 1848, str. 376.

¹⁴¹ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314.

¹⁴² ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 7.

¹⁴³ V šmarnskih župnijskih matičnih knjigah, pisanih v latinškem jeziku, je toponim Litija izpričan že prej: 4. junija 1651 beremo »ex Lithya« (NSAL, ZA Šmartno pri Litiji, R 1614–1636), pri Valvasorju pa v skicni knjigi (1678–79) in na bakrorezu v *Topografiji* (1679) »Lutia« in v Slavi (1689) »Litja« (Valvasor, *Topografija Kranjske*, št. 154; isti, *Topographia*, št. 133; isti, *Die Ebre* XI, str. 342).

¹⁴⁴ Golec – Okoliš, Turjaški arhiv, str. 122–124; Golec, *Slovenska prisežna*, VGO-ČEV–1, točki 2 in 6.

Kot vse kaže, je bilo prav **usnjarstvo** dejavnost, ki je pred razcvetom savske plovbe najbolj zaznamovala litijsko neagrarno gospodarstvo, nato pa, presenetljivo, povsem prenehala. Po višnjegorskem urbarju iz leta 1619 je pri Litiji (*Marckht Lytheij*) poleg dajatev od oštatorv sumarno navedena še dajatev usnjarina (*Ledrer gelt*), ki jo izrecno plačujejo (samo) prebivalci trga (*alda im Markht Lytheij*). Vsakemu litijskemu usnjarju je gospodstvo naložilo letno obveznost 8 krajcarjev, pri čemer je pomenljivo visoka skupna vsota, kar dva goldinarja in pol. Če jo namreč delimo z 8 krajcarji, kolikor naj bi plačal vsak posameznik, bi jo moralo plačevati 18,75 mož. Kako so jo izračunali, žal ne vemo, očitno tudi ob upoštevanju različnih zasluzkov usnjarjev in njihovega spreminjajočega se števila. Kakor koli že, v trgu s samo 18 posestniki, je moral biti delež usnjarskih hiš zelo visok.¹⁴⁵ Primerljivih kvantitativnih podatkov nimamo žal ne iz časa prej ne pozneje. Urbar iz leta 1578 govori le na splošno o usnjari in čevljarjih v višnjegorskem deželskem sodišču, ki že »od nekdaj« letno plačujejo dvanajst črnih šilingov.¹⁴⁶ Da se obveznost nanaša tudi na litijske obrtnike, priča navedba v obhodnem zapisniku ob urbarski reformaciji pet let prej (1573): vsak čevljar v trgu (mišljeni so seveda tudi usnjarji) plača ob binkoštih 12 šilingov.¹⁴⁷

Ko bi litijske usnjarje in čevljarje zajel urbar iz leta 1705, prvovrsten vir za spoznavanje podeželske obrti v višnjegorskem deželskem sodišču, ne bi bili prepuščeni ugibanju, kdaj je ta obrtna panoga v trgu ugasnila. Tako pa v urbarju, kjer so navedeni vsi plačniki letne stojnine, imenovane »letenca« (*Letenza*), ni podatkov ravno za Litijo, katere obrtniki pač niso veljali za podeželske, temveč za trške. Zanimive podatke najdemo v urbarju za bližnje Šmartno, podeželski kraj z 18 ali največ obrtniki v vsem višnjegorskem deželskem sodišču. Najštevilnejši so bili šmarski vinotoči (5) in takoj za njimi usnjarji (4), Šmartno pa je po obrti precej prekašalo drugi dve župnijski središči, nekdani trg Šentvid pri Stični z 12 in Šmarje z 8 obrtniki, kraja z najbolj razvito neagrarno dejavnostjo.¹⁴⁸ Farna vas Šmartno je bila sicer vseskozi močan konkurent litijskemu trgu, kjer so se zagotovo tudi zato tem raje in lažje preusmerili v dejavnosti, povezane z reko, pri katerih jih od Save odmaknjeno Šmartno ni moglo ogrožati.

Ob pomanjkanju drugih virov lahko le domnevamo, kdaj po letu 1619 je litijsko usnjarstvo doživelo zaton. Sredi 18. stoletja, ko so nastali zelo zanesljivi popisi obrti in obrtnikov, močno preseneti ugotovitev, da niso v Litiji popisali niti enega predstavnika usnjarske ali čevljarske obrti. Litije, kakršno smo spoznali v začetku 17. stoletja, očitno ni bilo več. Poročilo o obrtni in trgovski dejavnosti, ki ga je za okrožni urad v Novem mestu 7. novembra 1752 sestavil trški sodnik kot predstojnik trške samouprave, navaja vsega pet različnih neagrarnih poklicev in poimensko njihove nosilce. Najštevilnejši so bili čolnarji (*Schiffleute*), lastniki rečnih plovil,¹⁴⁹ po številu sedem, za njimi štirje vinotoči in tkalci ter po en mesar in barvar platna. Proizvodne obrti torej skoraj ni bilo več, o nekdani živahni usnjarski dejavnosti, ki so jo urbarji posebej izpostavljali, pa zdaj sploh ni sledu. Kot najbolj donosna kombinacija se očitno kaže naveza čolnarstva z vinotočem, izpričana pri dveh Litijanih, Gašperju Marnu (trškem sodniku) in Hanžetu Jerancu, medtem ko je edini mesar Hanže Repina sočasno imel še vinotoč. Od skupno 29 v seznamu navedenih oseb, od katerih sta bila dva podložnika Grmač, se jih je z neagrarno dejavnostjo ukvarjalo 14 ali slaba polovica. Poročilo navaja tudi prej omenjene letne sejme, pri čemer ne pozabi pripomniti, da na njih (domačinom) večinoma konkurirajo obrtniki in kramarji iz drugih krajev in vasi, mitnino in stojnino pa pobira višnjegorsko gospodstvo, ne trg.¹⁵⁰ Več kot očitno je, da so bile prioritete Litijanov zdaj drugje – na Savi in ob njej. Vsak četrti mož s seznama je naveden kot čolnar, vsak sedmi je točil vino.

Nekaj mesecev prej je za potrebe terezijanskega katastra nastal tudi popis obrtnega davka, ki ne navaja imen, temveč le številke. Podatki so skoraj enaki kot v malo mlajšem poročilu, le število vino-

¹⁴⁵ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lytheij.

¹⁴⁶ Prav tam, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckht Lüte.

¹⁴⁷ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573.

¹⁴⁸ ÖStA, HHStA, FAA, A–15–23, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Landtgerichtliche jährlich verglichene Standtgeldtgebührrnuß etc.

¹⁴⁹ Čolnarji je bil uveljavljen slovenski naziv za nemškega *Schiffmann*. Na litijskem območju je pojem izpričan že v najstarejši krstni matici leta 1634 v poklicnem priimku Čovnar: »patris Thomae Zounar« (NŠAL, ZA Šmartno pri Litiji, R 1614–1636, 6. 7. 1634). Za 18. stoletje je temeljni sodobni referenčni vir za ustrezno poimenovanje terezijanski čolnarski patent iz leta 1766, ki izraz *Schiffmann* prevaja kot *čolnar* (*Zbounar*), tega razlikuje od čolnarskega hlapca – *Schiffknecht* (*Zbounarjski Hlapiz*), *Schiff* pa slovensko imenuje *čoln* (*Zboun*) (ARS, AS 14, Deželno glavarstvo za Kranjsko, šk. 304, Patenti, 23. 3. 1766). Ko pa so se savska plovila v 18. stoletju občutno povečala, se je namesto čolna upravičeno uveljavil izraz ladja (prim. Müllner, Die Zukunft, *Argo* VIII (1900), stolpec 105). Tudi v slovenski prisegi, dani leta 1801 pred krajevnim sodiščem župnije Šmartno pri Litiji, najdemo za nemški *Schiff* slovensko *ladjo*: »Prozhjemaine te u Toshbe stojezhe Ladie«, »te u Toshbe sapopadene Ladie«, »teiga nafsai Postauleina al nafsaidaina te Ladie« (NŠAL, ZA Šmartno pri Litiji, fasc. 23, Spisi 16. stol. – 19. stol. II., prisega Janeza Klančarja, 10. 7. 1801).

¹⁵⁰ ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 7. 11. 1752.

točev je za enega višje (5) in čolnarjev za enega manjše (6), očitno zato ker je bil sedmi čolnar podanik graščine Grmače, in ne gospostva Višnja Gora, na podanike katerega se popis nanaša. Kot je mogoče razbrati iz višine obrtnega davka, bi bila najdonosnejša ali pa vsaj najbolj obdavčena dejavnost barvanje platna (17 krajcarjev), nato točenje vina (10 kr), mesarstvo (6 kr), tkalstvo (5 kr) in šele nazadnje čolnarstvo (3 kr). Od vseh trških obrtnikov je bil cehovsko povezan (*zunftmessig*) samo barvar, vključen v barvarski ceh v Ljubljani, vsi drugi pa izrecno necehovski (*unbezunfft*).¹⁵¹

Popis obrtnega davka poznamo sicer za vsa kranjska mesta, od trgov pa ga – pomenljivo – premoreta le dva obsavska – Litija in Radeče, poleg Tržiča tudi edina, za katera so ocenili letni donos od hiš.¹⁵² Zgovorne so ugotovitve, da je v večjih Radečah s 67 hišami število obrtnikov znašalo 41, v Litiji z 39 domovi pa le 17 (nekateri so zaradi dveh dejavnosti šteti dvakrat). Poleg tega so se lahko Radeče pohvalile s širokim naborom kar 17 različnih obrti in še s tremi kramarji, medtem ko je v Litiji živelo le pet obrti, kramarja pa ni bilo sploh nobenega. Toda na drugi strani opazimo med trgovma občutno razliko glede razmerja med trgov in reko. Radeče imajo res devet vinotočev, a samo enega čolnarja.¹⁵³ Še bolj presenetli spoznanje, da ni v terezijanskem katastru izpričan niti en (poklicni) čolnar v mestu Krško¹⁵⁴ in po popisu hiš iz leta 1754 prav tako nobeden v mestu Brežice na štajerski strani Save.¹⁵⁵ Isti vir za Štajersko žal ne vsebuje podatkov o poklicih v drugih dveh štajerskih obsavskih trgih – Sevnici in Rajhenburgu,¹⁵⁶ da bi lahko poklicno podobo Litijanov ustrezno umestili v poklicno-gospodarsko sliko vseh mest in trgov vzdolž plovnege dela reke. A kakor koli, Litija je sredi 18. stoletja poleg izrazite agrarne usmerjenosti zelo očitno vezana na Savo in na koristi, ki jih je prinesla nova doba s povečano in posodobljeno rečno plovbo. Ni naključje, da se je število prebivalcev in zagotovo tudi hiš od začetka do srede stoletja tako močno povečalo. Poleg tega je mogoče sklepati, da so se Litijani šele v tem času odpovedali tradicionalni usnjarsko-čevljarski dejavnosti in jo prepustili kmečkim okoličanom. Njihov skromni, pozabljeni tržec je dobil novo, drugačno vlogo in podobo ži-

vahnega stičišča, ki mu jo je uspelo obdržati do velike prelomnice sredi 19. stoletja.

V prvi polovici 18. stoletja je namreč močno pridobila na pomenu **plovba po Savi** in presegla dotedanje lokalne potrebe. Interes države za rečni promet, ki je naše dežele in rastoče pristanišče Trst povezal z novo osvojenimi habsburškimi pokrajinami v Panonski nižini, je rodil načrte za obsežno regulacijo reke. Vzdolž njenega toka so tako od tridesetih let gradili vlečne poti za vleko čolnov proti toku, na litijemskem odseku na desnem bregu reke in tako torej skozi samo Litijo.¹⁵⁷ Savska rečna plovba je Litijo v 18. in prvi polovici 19. stoletja temeljito predrugačila. Kot rečno pristanišče izpostavlja litijski trg sicer že Valvasor (1689), ki prav v pristajanju rečnih ladij išče razlago za nastanek krajevnega imena: »Kar zadeva ime, ne najdem nobenega nemškega izvora, ampak sem v pomanjkanju le-tega izvor prisiljen izpeljati iz latinske besede *Littus*, ki označuje breg ali privoz (*ein Ufer oder Anfahrt*), kajti trg je zgrajen na bregu reke Save, zato tu pristajajo ladje, ki vozijo navzgor in navzdol in uporabljajo litijski trg za pristan.«¹⁵⁸

Čeprav za plovbo po Savi nimamo pričevanj pred 16. stoletjem, ni dvoma, da je v določeni meri obstajala že v srednjem veku, če upoštevamo, da je na primer iz 15. stoletja znano splavarjenje na Savinji.¹⁵⁹ Prva savska plovila na daljše razdalje so bili splavi, med prvimi po imenu znanimi splavarji pa je tudi Litijan Tomaž Zapor (*Thoma Zapor de Lythia*), ki je sredi 16. stoletja (1557–1560) z lesom oskrboval Zagreb.¹⁶⁰ Mitninska knjiga vodne mitnice v Krškem za petletje 1569–1574 razkriva še eno ime iz iste družine, Litijana Jožefa Zaporja. V omenjenem obdobju je plulo mimo Krškega 25 njegovih splavov s trgovskim blagom. Večkrat je vozil skupaj z ljubljanskim splavarjem Mihaelom Wuschakom, edinim, ki je s svojimi 45 splavi omenjen v mitninski knjigi pogostejše kot on.¹⁶¹ Preseneča, da primka Zapor ne srečamo med litijskimi posestniki oštátov v urbarjih iz let 1566, 1578 in 1619,¹⁶² prav tako pa tudi ne med Litijani, vpisanimi v kranjsko imenjsko knjigo 1546–1618.¹⁶³

¹⁵¹ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 6, 29. 5. 1752.

¹⁵² Golec, Zemljiški katastri, str. 287, 292.

¹⁵³ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 123, RDA, N 168, No. 22, 5. 6. 1752.

¹⁵⁴ Prav tam, šk. 140, RDA, N 239, No. 8, 1756; No. 3, 3. 1. 1749.

¹⁵⁵ StLA, Landschaftliches Archiv, Antiquum, Häuserzählung 1754, K 18, H 71, C 149 (Stadt Rann); prim. Golec, Podoba brežiške, str. 47–49.

¹⁵⁶ StLA, Landschaftliches Archiv, Antiquum, Häuserzählung 1754, K 18, H 70, C 88 (Markt Lichtenwald), H 71, C 154 (Markt Reichenburg).

¹⁵⁷ Umek, Plovba po Savi, str. 233 sl.

¹⁵⁸ Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 342–343.

¹⁵⁹ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 153, 154.

¹⁶⁰ Laszowski, *Povjesni spomenici*, str. 73, 300, 308, 320, 351, 386; prim. Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 153.

¹⁶¹ Umek, *Promet po Savi*, str. 264.

¹⁶² ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littay; ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckht Lütei; prav tam, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lythej.

¹⁶³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 360–362.

Kdo so bili litijski savski prevozniki, ne vemo zatem vse do nastanka terezijanskega katastra sredi 18. stoletja (1752), ko je v trgu živel sedem čolnarjev (*Schiffleute*). Viri višnjegorskega gospostva in šmarske župnije so namreč o rečni plovbi zelo molčeči, kar je glede na njihovo naravo povsem razumljivo. V tem pogledu povedo vse do terezijanske dobe komaj kaj tudi podatki o **litijski mitnici** višnjegorskega gospostva, izpričani od srede 16. stoletja dalje. Glede na to, da je bila mitnica deželskosodna, meja deželskega sodišča Višnja Gora pa je tekla po Savi,¹⁶⁴ bi lahko upravičeno pričakovali, da so na njej pobirali mitnino tako od blaga, ki je reko prečkalo, kot od tistega, ki je po njej prihajalo, bodisi v rečnem tranzitu bodisi od tod namenjeno po kopenskih poteh v notranjost deželskega sodišča. Ponuja se namreč analogija z enako mitnico v Krškem, ki je pokrivala kopenski in rečni promet in za katero poznamo iz kratkega obdobja 1569–1574 natančen popis pobrane rečne mitnine.¹⁶⁵ Toda za mitnico v Litiji nasprotno vse do štiridesetih let 18. stoletja ni nobenega indika, da bi bila upravičena zahtevati kakršno koli pristojbino od rečnega prometa. Zelo zgovorna je razlika v vsebini mitninske tarife krškega gospostva iz leta 1575 in treh mitninskih tarif višnjegorskega gospostva z začetka 17. in začetka 18. stoletja. Medtem ko govori krška tudi o blagu na splavih,¹⁶⁶ navajajo višnjegorske tarife le tovore, tovarnike, sode in podobno.¹⁶⁷ Še več, pripis v tarifi iz začetka 17. stoletja pravi, da gre tod skozi zelo malo železa in jekla, ker se vse pošilja navzdol po Savi.¹⁶⁸ Še eno jasno znamenje torej, da savski tranzitni promet po meji višnjegorskega gospostva in deželskega sodišča tedaj ni mogel biti podvržen plačevanju deželskosodne mitnine. Mitnino na litijski mitnici so plačevali kvečjemu tovarniki, ki so tu prevzemali blago s savskih plovil in ga nato tovorili po kopnem.

Tudi zato so bili prihodki litijske mitnice skromni. V drugi polovici 16. stoletja je letna zakupnina – znana je za štiri leta – nihala med dobri 12 in 15 goldinarji in bila vsakokrat nižja od zakupnine za sosednjo mitnico v Zavrstniku. Litijska mitnica je med sedmimi tedanjimi mitninskimi postajami deželskega sodišča prinašala sploh najmanj za mitnico v Leskovcu oziroma pozneje Osredku. V letih 1552/53 in 1553/54 jo je imel v zakupu domačin Martin Tratar, za obračunsko leto 1558/59 Marko Pah ter za leto 1572/73 Mihael

Tratar.¹⁶⁹ V 17. stoletju je izpričana še nekajkrat, neposredno leta 1609, posredno z imenom mitničarja Andreja Tratarja v letu 1626/27 in zadnjič v letnih obračunih 1670/71 in 1671/72, ko jo bila v zakupu litijskega trškega sodnika Janeza (Hansa) Kožela in je zakupnina znašala 19 goldinarjev in pol.¹⁷⁰ Glede na to, da je v 16. stoletju sočasno z litijsko izpričana mitnica v Zavrstniku, leta 1626/27 pa v Šmartnu, torej na križiščih tovarnih poti južno od Litije, je z mitnico v Litiji lahko mišljena samo mitninska postaja v samem trgu ali kvečjemu ob brodu nekoliko nad Litijo, vsekakor na meji deželskega sodišča, ki je tu tekla po Savi. Prav mogoče je, da je bila celo starejša od same trške naselbine.

Mitnino v celotnem deželskem sodišču je imelo skoraj poltretje stoletje v zakupu višnjegorsko mesto, ki jo je dobilo še kot trg leta 1461 od cesarja Friderika III., začasni zakup pa je nato dejansko postal trajen.¹⁷¹ Litijski zakupniki so bili tako v resnici podzakupniki, dokler ni gospostvo Višnja Gora leta 1706 prevzelo pobiranja mitnine spet v neposredno upravo in začelo samo sklepati zakupne pogodbe z zasebniki.¹⁷² Tako je leta 1709 neki Franc Anton De Giorgio za čednih 100 goldinarjev vzel v zakup mitnino v trgu Litija, Šmartnu in na Vačah, sicer že v ponoviškem deželskem sodišču, a tudi tam v rokah Višnje Gore.¹⁷³ Resda je šlo za tri mitnine skupaj, toda višina zakupnine pritegne pozornost ob primerjavah z zakupnino štiri desetletja prej in z mitnico v Višnji Gori. Vsota 100 goldinarjev leta 1709 se sicer nanaša na mitnino v treh krajih, ne samo v Litiji, a je pomenljivo višja od one v Višnji Gori, na glavni dolenski prometnici, ki je v istem času, v letih 1706–1717, znašala samo 70 goldinarjev na leto, neupoštevaje sejme.¹⁷⁴ Bila je tudi več kakor petkrat višja od zakupnine litijske mitnice (samo v Litiji?) štiri desetletja prej (1670–72), ko ta ni dosegala niti 20 goldinarjev. Ko je zakupnina izpričana naslednjič, leta 1755, je šlo za vsoto 112

¹⁶⁴ Meje deželskega sodišča gl. v: *Erläuterungen*, Blt. 31, 32; prim. Golec, Trgovski promet, str. 81, 88.

¹⁶⁵ Umek, Promet po Savi, str. 263 sl.

¹⁶⁶ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 114, RDA, N 141, No. 29, urbar Krško 1575, s. p. Meuth und Vrfargelt; prim. Koropec, Krško, str. 56.

¹⁶⁷ Golec, Trgovski promet, str. 91–92; ÖStA, HHStA, FAA, A-15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Mauth Ordnung oder Tariffa der Herrschaft Weixelberg.

¹⁶⁸ Golec, Trgovski promet, str. 91.

¹⁶⁹ Golec, Trgovski promet, str. 83–85. – Ime Martina Tratarja, posestnika poldruga oštata v trgu, je navedeno tako v urbarju leta 1566 kot 1578. Marko Pah utegne biti identičen z največjim posestnikom Markom, ki je po urbarju leta 1566 posedoval pet oštator in mu daje mlajši urbar priimek Maurer. Mihaela Tratarja v urbarjih iz druge polovice 16. stoletja še ni, je pa posestnik s tem imenom izpričan v urbarju za leto 1619. – ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littay; ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckht Lüte; prav tam, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lÿthey.

¹⁷⁰ Golec, Trgovski promet, str. 87.

¹⁷¹ Prav tam, str. 78.

¹⁷² Prav tam, str. 94. – Natančneje o tem v urbarju iz leta 1705: ÖStA, HHStA, FAA, A-15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Mauth Gefehl; A-XI–4, s. d., Pro Memoria, po 29. 10. 1757.

¹⁷³ ÖStA, HHStA, FAA, A-XI–10, Konv. 3, 4. 7. 1709.

¹⁷⁴ Prav tam, A-XI–4, Konv. 3, 4. 7. 1706, 4. 7. 1707, 4. 7. 1715, 20. 6. 1716, 4. 7. 1716, 4. 7. 1717.

goldinarjev, iste tri mitnice pa je tedaj zakupil Litijan Gašper Marn.¹⁷⁵ Na dlani je, da so se mitninski dohodki na območju Litije močno povečali, kar gre očitno pripisati tudi pobiranju mitnine od rečnega prometa. Vprašanje, kdaj jo je višnjegorsko gospostvo uvedlo in kako, se izmika jasnemu odgovoru. Morda kmalu po letu 1706, ko je prenehalo dajati celotno mitnino v pavšalni zakup mestu Višnja Gora, ali pa že nekoliko prej. Poznejših pričevanj Litijanov iz leta 1772, da je vodna mitnica obstajala od nekdaj,¹⁷⁶ ne gre jemati za suho zlato, saj so bile dane v specifičnih okoliščinah in s povsem določenim namenom. Bile so tudi edini dokaz za starost in upravičenost pobiranja vodne mitnine in ker gospostvo ni moglo predložiti nobenih pisnih dokazov, so mu mitninjenje rečnega blaga nazadnje prepovedali.

Pomenljiva je ugotovitev, da zanj pred 18. stoletjem ni nobenih indicev. Tako je mitninska tarifa v urbarju iz leta 1705 skoraj povsem enaka obema starejšima tarifama z začetka 17. stoletja, brez omembe česar koli, povezanega z rečno plovbo.¹⁷⁷ Tem bolj je zato pomenljiva mitninska tarifa, ki jo je upravitelj višnjegorskega gospostva izdal 19. junija 1742 samo za mitnico v Litiji. V oči pade, da je enaka kot prejšnje, da pa sta na samem začetku dodani dve postavki, za čoln z vinom (*Von Ein schiff Wein*) 12 krajcarjev in za čoln z žitom (*Von Ein Schiff Getreid*) 8 krajcarjev, vrhu tega obe med najvišjimi.¹⁷⁸ Vse, kar se je dogajalo pozneje, potrjuje domnevo, da je višnjegorsko gospostvo svoji obstoječi mitnici dodalo novo funkcijo, in sicer pobiranje pristojbine tudi od blaga, ki potuje po reki, ne samo čeznjo. Formaliziralo jo je najpozneje s tarifo leta 1742, potem ko jo je, glede na višino zakupa mitnine in poznejše izjave prič, zanesljivo prakticiralo že prej.

Najbrž ni naključje, da je omenjena (nova) tarifa nastala le nekaj tednov zatem, ko je država po izvedenih obsežnih regulacijskih delih na Savi uvedla plačevanje vodne mitnine na postajah v zgornjem toku reke med Zalogom in Radečami. Mitninske prejemnike je nastavila v Klečah, Litiji in Radečah, potem ko sta bila litijski in radeški kameralni mitninski urad (vsaj formalno) ustanovljena že štiri leta prej (1738).¹⁷⁹ V Litiji sta torej od leta 1742 nekaj časa delovali dve mitnici, ena državna – vodna in druga gosposčinska oz. deželskosodna, za kateri za zdaj ni potrjeno, da bi bili operativno ali kako drugače povezani. Iz povsem praktičnih razlogov bi ju sicer prav lahko upravljal isti zakupnik, sicer pa sta

bili po namenu in tarifah povsem različni. Državno vodno mitnino so prvič odpravili že leta 1754, a so jo leto pozneje ponovno uvedli, mitnica v Litiji pa je nato izpričana še sredi šestdesetih let. Tedaj je imel mitninski prejemnik letno plačo 15 goldinarjev, zelo skromno v primerjavi s prejemnikom v Klečah pri Dolskem, ki so mu namenili štirikrat več (60 gld).¹⁸⁰ Očitno sta obe mitninski postaji ugasnili še pred letom 1781, ko so vodno mitnino pobirali le v Radečah.¹⁸¹ Nizvodno od Litije je v drugi polovici 18. stoletja močno pridobila na pomenu postaja Prusnik (nedaleč od današnje železniške postaje Zagorje ob Savi), kjer je že sredi stoletja izpričan sedež inšpektorja rečne plovbe,¹⁸² od leta 1766 pa je imel tu sedež čolnarski urad, dobro desetletje z zelo pomembnimi funkcijami.¹⁸³ Po kranjskem šematizmu za leto 1795 sta na Savi obstajala dva navigacijska (mitninska) urada, prvi v Zalogu in drugi v Prusniku,¹⁸⁴ ob zgornjem teku nad Radečami pa ni bilo nobene (navadne) državne mitnice, kakršne so bile ob spodnji Savi v Radečah, Impolci in Krškem ter na štajerski strani v Sevnici, Rajhenburgu in Brežicah.¹⁸⁵ Tudi v prvi polovici 19. stoletja je med Zidanim mostom in Zalogom obstajala ena sama državna mitninska postaja, navigacijski urad v Prusniku, ki je deloval samo do leta 1829.¹⁸⁶

Precej več vemo o litijski zasebni, tj. o deželskosodni mitnici gospostva Višnja Gora. Gosposčinski upravitelj je leta 1752 dolenskemur okrožnemu uradu v Novem mestu poročal, da je postavljena ob reki Savi (*zu Littaj an dem Saustrohm*) in da je ena od treh mitnic v deželskem sodišču, poleg višnjegorske na komercialni cesti in mitnice na (Zgornji) Krki na stranski cesti.¹⁸⁷ Leta 1758, ko je bil njen zakupnik Litijan Gašper Marn, naj bi zakupnina prinašala gospostvu 40 goldinarjev, v Višnji Gori 70 in na Krki 25.¹⁸⁸ Za enako zakupnino je Marn, tedaj litijski trški sodnik, vzel mitnino v zakup leta 1764. Ker se je zakupna pogodba nanašala na tri mitnice, v Litiji, Šmartnu in na Vačah, je višina zakupa presenetljivo nizka glede na 112 goldinarjev zakupnine za iste tri mitnice, za kolikor je Marn zakupil mitnino še devet let prej, leta 1755,¹⁸⁹ de Giorgio pa leta 1709 za 100 goldinarjev.¹⁹⁰ Še posebej, ker se med letoma 1706 in 1758 ni spremenila višina zakupnine za mitnico

¹⁷⁵ Prav tam, A–XI–10, Konv. 3, 1. 1. 1755.

¹⁷⁶ Prav tam, A–XI–4, Konv. 3, 3. 10. 1772, 7. 10. 1772, 16. 10. 1772.

¹⁷⁷ Prav tam, A–15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Mauth Ordnung oder Tariffa der Herrschaft Weixelberg.

¹⁷⁸ Prav tam, A–XI–4, Konv. 3, Tariffa der Herrschaft Weixelbergischen Landgerichts Maut zu Littaj, 19. 6. 1742.

¹⁷⁹ Umek, Plovba po Savi, str. 247.

¹⁸⁰ Prav tam, str. 253.

¹⁸¹ Prav tam, str. 260.

¹⁸² Prav tam, str. 251, 253.

¹⁸³ Prav tam, str. 257–258.

¹⁸⁴ *Schematismus* 1795, str. 57.

¹⁸⁵ Prav tam, str. 56.

¹⁸⁶ *Schematismus* 1807, str. 73; *Schematismus* 1826, str. 163;

Schematismus 1827, str. 172; *Schematismus* 1829, str. 51;

Schematismus 1830, str. 51.

¹⁸⁷ ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–4, Konv. 3, 9. 6. 1752.

¹⁸⁸ Prav tam, 10. 3. 1758.

¹⁸⁹ Prav tam, A–XI–10, Konv. 3, 1. 1. 1755.

¹⁹⁰ Prav tam, 4. 7. 1709.

na komercialni cesti v Višnji Gori, ki je obakrat znašala 70 goldinarjev.¹⁹¹ Za tolikšen upad pri Litiji najdemo verjetno, a gotovo ne edino razlago v besedah novega gosposčinskega upravitelja Jožefa Globočnika, ki je leta 1773 omenil težave zaradi neplačevanja, tj. izogibanja plačevanju mitnine, tako da so tedaj vse zakupnine skupaj prinašale precej manj kot nekoč, le še 124 goldinarjev.¹⁹² Kot izkazuje poročilo istega upravitelja tri leta pozneje (1776), se je v zadnjih 15 letih povečala samo zakupnina na Krki (30 gld), višnjegorska in litijska pa sta se zmanjšali za približno sedmino, prva na 60 in druga na 34 goldinarjev.¹⁹³ V resnici je šlo za skupno kar 15 mitninskih postaj, oddanih trem zakupnikom. Delovale so tako, da je plačilo mitnine na eni od njih veljalo za prehod po celotnem deželskem sodišču. Po besedah upravitelja Globočnika naj bi zdaj gospostvo prejelo veliko manj mitninskih dohodkov kot prej, in sicer zaradi odvzete vodne mitnine v Litiji (*wegen abgesprochener Wasser Mauth zu Littai*) in zmanjšane tarife.¹⁹⁴

Kaj se je torej zgodilo z vodno mitnino, o kateri ni pred letom 1742 nobenega sledu, leta 1776 pa je o njej govor kot o odvzeti? Najsi so se višnjegorsko gospostvo in Litijani še tako trudili dokazati, da je obstajala »od nekdaj«, jo je gospostvo slednjič izgubilo, ker ni moglo utemeljiti njene upravičenosti. Ko bi imelo v rokah trdne pisne dokaze za njeno pravno podlago, bi jih sredi stoletja vsekakor predložilo dunajskim centralnim organom, ki so tedaj potrjevali stare mitninske privilegije. Tako pa je v novi tarifi privatne mitnine gospostva Višnja Gora, izdani 29. oktobra 1757 na Dunaju, govor samo o konjski in živinski mitnini ter o oprostitvah plačevanja le-te, med tarifnimi postavkami pa ni nobenega čolna!¹⁹⁵ Višnjegorsko gospostvo si očitno ni upalo predložiti v potrditev samovoljno dopolnjene mitninske tarife iz leta 1742, ki je zapovrh veljala samo za Litijo.

Zdi se več kot verjetno, da je prav z novo tarifo iz leta 1757 povezan prej omenjeni nenadni padec zakupnine na treh mitnicah – Litija, Šmartno in Vače – med letoma 1755 in 1758 s 112 na vsega 40 goldinarjev. Prevozniki so se očitno upirali plačevati vodno mitnino, za katero gospostvo Višnja Gora ni imelo pravne podlage. Na drugi strani pa se gospostvo oziroma litijski mitninski zakupnik mitninjenju rečnega blaga nista kar tako odpovedala. Pomenljiva je vsebina pisma, ki ga je leta 1767 na kranjsko

deželno glavarstvo naslovil višji poštni upravitelj Franc Jožef Amignon. Od radeškega tržana Jožefa Kukovca, ki je zanj peljal čoln, naložen z medom in vinom, je višnjegorski mitninski prejemnik v Litiji (*Zolleinnehmer zu Littey*) zahteval plačilo pristojbine (*Zollgebühr*), enako pa tudi od drugih ladij, ki so šle mimo. Amignona je presenetilo, da bi bilo višnjegorsko gospostvo tu upravičeno pobirati kakšno mitnino, saj postaja Litija ni bila navedena v patentu z 12. maja 1757.¹⁹⁶ Očitno tudi ni bil edini, ki je litijsko pristojbino problematiziral. Tako je okrožno glavarstvo v Novem mestu leta 1770 naslovilo na gospostvo Višnja Gora vprašanje, kakšno vodno mitnino od čolnarjev pobira v Litiji (*Wasser-Mauth von denen Schiff-Leuthen*), kakšno mostnino in cestno mitnino v Šmartnu (*zu St. Märthen eine Bruck und Weeg-Mauth*), kakšne so tarife in iz katerega naslova izhajajo.¹⁹⁷ Odgovor gosposčinskega upravitelja se je glasil, da se mitnina pobira na podlagi urbarja iz leta 1618 in odtlej nespremenjeno. Cearski patent z 12. maja 1757 da sicer res ne navaja pristojbine od čolnov v Litiji (*die Abnahm von der Schiffen zu Littai*), vendar ravna tamkajšnji mitninski zakupnik enako kot pred rektifikacijo. Od neoprosčenih natovorjenih čolnov, ki plujejo mimo, pobira po 12 krajcarjev, v Šmartnu, skozi katerega ne vozijo vozovi, pa zahteva od vsakega natovorjenega konja po en krajcar mostnine (*Bruckmauth*).¹⁹⁸

Ker se državna oblast s tovrstnimi odgovori ni zadovoljila, je moral inšpektor Auerspergovih posesti v Ljubljani leta 1772 na ukaz Dunaja predložiti dokaze o pravicah višnjegorskega gospostva do vodne pristojbine. Ker pa razen sklicevanja na urbar iz leta 1618 – ta vodne mitnice in mitnine seveda ne omenja – ni bilo drugih verodostojnih pričevanj, je višnjegorski gosposčinski upravitelj priskrbel izjave zapriseženih prič, in to v kratkem času kar dvakrat. Pet starejših Litijanov, starih med 60 in 80 let, je pod prisego pričalo, da je gospostvo takšno mitnino pobiralo »od nekdaj« (*von unerdenklichen Jahren*). Njihov lastni spomin je segal od 40 do 60 let v preteklost, od svojih staršev in prednikov pa naj bi slišali, da je omenjena vodna mitnina (*Wasser Mauth*) za blago, ki je potovalo navzgor in navzdol po reki, obstajala »v vseh časih« (*zu allen Zeiten*).¹⁹⁹ Naslednje leto je gosposčinski upravitelj kot »Pro memoria« zabeležil, da štirje prevozniki iz Zaloga, Dolskega in iz ljubljanskih predmestij Sv.

¹⁹⁶ Prav tam, s. d., prejeta 16. 3. 1767.

¹⁹⁷ Prav tam, 13. 12. 1770.

¹⁹⁸ Prav tam, 12. 1. 1771. – Po navedbi E. Umek, ki se opira na podatke deželnega glavarstva iz leta 1772, je knez Auersperg pobiral v Litiji od čolna, naloženega z vinom, pristojbino v višini 17 krajcarjev (Umek, Plovba po Savi, str. 261).

¹⁹⁹ Prav tam, 3. 10. 1772, 7. 10. 1772, 16. 10. 1772. – Zanimivo je, da je pričevanja najprej 3. oktobra 1772 pisno potrdil trški sodnik Gašper Marn, nato pa za vsako pričo posebej le nekaj dni zatem, 16. oktobra, še upravitelj graščine Grmače kot naprošeni podpisnik.

¹⁹¹ Prav tam, A–XI–4, Konv. 3, 4. 7. 1706. – Po zakupnih pogodbah za višnjegorsko mitnico od leta 1706 do 1766 se je zakupnina z izhodiščnih 70 goldinarjev povzpela med letoma 1717 in 1736 na 80, kolikor je znašala še leta 1744, za leto 1766 pa 60 goldinarjev (prav tam).

¹⁹² Prav tam, 7. 12. 1773.

¹⁹³ Prav tam, s. d., Pro memoria, po 22. 10. 1776.

¹⁹⁴ Prav tam, 18. 11. 1776.

¹⁹⁵ Prav tam, 29. 10. 1757.

Peter in Krakovo zavračajo plačilo vodne mitnine v višini 12 krajcarjev, ki jo je tedaj kot zakupnik pobiral trški sodnik Gašper Marn.²⁰⁰ Novi upravitelj gospostva je še isto leto na zahtevo okrožnega urada v Novem mestu poročal, da prejema Marn samo 12 krajcarjev od vsakega neoproščenega čolna, sicer pa pobira pristojbino od različnih vrst blaga glede na tarifo iz leta 1757. Zaradi neplačevanja naj bi zakup mitnine v celotnem deželskem sodišču od rektifikacije dalje padel z dobrih 226 goldinarjev na vsega 124, tako da trpi gospostvo zaradi tega veliko škodo.²⁰¹ Da se vodna mitnina v Litiji resnično pobira že od nekdaj, naj bi bilo zdaj pripravljenih pričati že 12 ljudi.²⁰² Vendar takšni majavi dokazi državnim oblastem niso zadoščali, saj je kranjsko deželno glavarstvo takoj zatem od inšpektorja Auerspergovih posesti v Ljubljani zahtevalo, naj o litijski vodni mitnici predloži »cesarsko potrditev« (*eine allerhöchste Bestätigung*) in mu zaradi dotedanje neizpolnitve ukaza zagrozilo z ostrejšimi ukrepi.²⁰³ Mesec dni pozneje, 4. marca 1774 je sprejelo sklep, da ima knez Auersperg za višnjegorsko gospostvo sicer pravico pobirati mitnino po kopnem, nikakor pa ne vodne pristojbine v Litiji (*die Wasser-Gebühr zu Littay*), ki je zato do izdaje dvorne resolucije povsem odpravljena.²⁰⁴ S tem ko je zavrnil potrditev pravice do vodne mitnine, je dvorni dekret takšno odločitev 11. junija 1774 samo potrdil. Gospoščinški upravitelj je dve leti pozneje sicer sestavil osnutek prošnje za posebne privilegije²⁰⁵ in ga najverjetneje tudi odposlal, vendar prav nič ne kaže na uspeh. Konec istega leta 1776 je lahko v izkazu o mitnicah v gospostvu Višnja Gora zgolj ugotavljal, da gospostvo zdaj prejema veliko manj mitninskih prihodkov zaradi odvzete vodne mitnine v Litiji in zmanjšane tarife. Kot smo videli, se je celotna višnjegorska zakupnina od leta 1758 znižala za približno sedmino. Neprimerno večjemu upadu sledimo pri zakupnini litijske mitnine: leta 1755 še 112 goldinarjev, leta 1764 le 40, 1776 še manj – 34. Leta 1776 so v domeno njenega zakupnika, neimenovanega trškega sodnika – spadale tri mitninske postaje: poleg Litije še Zavrstnik in Šmartno ter živinska stojnina na Vačah onstran Save.²⁰⁶ Koliko je k zadnjemu znižanju zakupa mitnine prispevala odprava vodne mitnine v Litiji, iz virov žal ni razvidno. Tudi o poznejšem delovanju tamkajšnje kopenske mitnice v doslej uporabljenih virih ni poročil, kar seveda ne pomeni, da je ne bi bilo.

18. stoletje in modernizirana savska plovba sta bila vsekakor tista, ki sta **povzdignila veljavo Litije** in njenemu precej povečanemu prebivalstvu prinesla relativno blagostanje. H. G. Hoff, nemški polihistor, ki je kot uradnik služboval na Kranjskem, ni brez razloga poudaril, da temu obsavskemu trgu ni šlo še nikoli tako dobro. V svojem historično-topografsko-statističnem orisu Kranjske iz leta 1808 je Litiji namenil naslednje besede: »Trg Litija leži ob Savi pod hribom in je zelo udobno pristajališče blaga (*Waarenniederlage*) za trgovske ladje, ki tu počivajo. Ob povečanju trgovine in ladijske plovbe po Savi prihaja trg do občutno večje blaginje, ki je prej ni bilo. Štirikrat na leto se tu odvijajo dokaj dobro obiskani sejmi. Trg pripada knezu Auerspergu, lastniku gospostva Višnja Gora. V njem je tudi grad, imenovan Turn v Litiji (*Thurn zu Littay*), nenavaden zaradi številnih lastnikov, ki so ga doslej posedovali. Njegovi prvi lastniki so bili v 16. stoletju gospodje »von Wagensberg«, nato pa jih je zelo hitro menjaval.«²⁰⁷

Medtem ko je Hoff kratko zgodovino Turna in podatek o štirih letnih sejmih prepisal od Valvasorja, po katerem je nekritično povzel tudi slovensko ime trga – *Litja* (!), mu gre vsekakor verjeti, ko govori o gmotnem napredku, povezanem z rečno plovbo. O tem so ga poučili sodobniki, ki so še pomnili prejšnje čase ali pripovedovanje o njih, o živahnem utripu kraja pa se je zanesljivo prepričal tudi na lastne oči.

V čem vse je Litija napredovala in kako so se spremembe odrazile sicer, razen v povečanju števila hiš in prebivalcev, je težko ugotavljati brez primerljivih kvantitativnih podatkov. Te pogrešamo še zlasti za gonilo razvoja – savsko plovbo. Rečni promet na Savi je namreč za prvo polovico 19. stoletja še precej neraziskan,²⁰⁸ posebej njegov obseg in vpliv brodarstva na socialne razmere obrečnega prebivalstva. Raziskovalnih izzivov je vsekakor še veliko, saj temelji naše vedenje predvsem na opisih sodobnikov in drugih sekundarnih virih. Po I. Vrhovcu so po odhodu Francozov (1813) vzporedno z modernizacijo plovbe dobili večjo težo nekateri drugi kraji na račun zdaj manj pomembne broderske postaje pri Prusniku. »Povzpelniki« naj bi bili trije kraji z broderskimi uradi, in sicer najbolj izrazito Zalog, nato Litija, ki jo Vrhovec imenuje »pravo selišče savskih brodnikov«, in od leta 1830 tudi Krško. Kar zadeva broderske urade, so Vrhovčeve navedbe zelo približne, saj je šlo za različni vrsti uradov, mitninsko-davčne in gradbeno-vzdrževalne. Navigacijska urada mitninske narave sta sprva obstajala samo v Zalogu (s prekinitevjo 1841–1845) in Prusniku (do 1829) in šele po letu 1830 (izmenično) tudi v Radečah, Im-

²⁰⁰ Prav tam, 30. 3. 1773.

²⁰¹ Prav tam, 7. 12. 1773.

²⁰² Prav tam, 19. 1. 1774.

²⁰³ Prav tam, 4. 2. 1774.

²⁰⁴ Prav tam, 22. 3. 1774.

²⁰⁵ Prav tam, s. d. 1776. – V osnutku je naveden tudi dvorni dekret z datumom 8. julij 1774.

²⁰⁶ Prav tam, 18. 11. 1776.

²⁰⁷ Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemäblde*, str. 212.

²⁰⁸ Gl. zlasti Müllner, *Die Zukunft*.

poljci in Jesenicah, od 1846 spet samo v Zalogu, nikoli pa v Litiji in Krškem.²⁰⁹ Navigacijski gradbeni urad (sprva komisariat) v Radečah, podrejen gradbeni, cestni in navigacijski direkciji v Ljubljani, pa je imel med svojim osebjem vsaj od leta 1822 t. i. navigacijskega asistenta v Krškem in od leta 1824 kot tretjega, poleg radeškega in krškega, še navigacijskega asistenta v Litiji, ki se mu je med zaposlenimi vzdrževalci vlečnih poti sočasno pridružil en litijski rudar.²¹⁰ Tako za Litijo ni mogoče govoriti o kakšnem »brodarskem uradu« v pravem pomenu besede, ampak le o maloštevilnem gradbeno-vzdrževalnem osebju – dveh oziroma eni osebi. Mesto navigacijskega asistenta namreč niti ni obstajalo kontinuirano,²¹¹ poleg tega pa ne asistent ne vzdrževalec (rudar oziroma delovodja) nista vedno prebivala v trgu.²¹² V drugi polovici 30. let so uslužbenci ukinjenega navigacijskega gradbenega urada v Radečah postali neposredno podrejeni gradbeni direkciji v Ljubljani kot njeno t. i. vodno gradbeno osebje (*Wasserbau-Personal*).²¹³

²⁰⁹ Npr. *Schematismus 1807*, str. 73; *Schematismus 1827*, str. 172; *Schematismus 1829*, str. 51; *Schematismus 1830*, str. 51; *Schematismus 1840*, str. 79; *Schematismus 1841*, str. 83; *Schematismus 1842*, str. 82–83; *Schematismus 1843*, str. 91; *Provinzial-Handbuch 1844*, str. 95; *Provinzial-Handbuch 1845*, str. 95; *Provinzial-Handbuch 1846*, str. 95; *Provinzial-Handbuch 1847*, str. 97; *Provinzial-Handbuch 1848*, str. 97.

²¹⁰ Sprva sta obstajali le dve asistenti mesti, šele šematizem za leto 1822 pa razkriva, da sta asistenta delovala v Krškem in Radečah; litijski je kot tretji asistent prvič izpričan leta 1824 (*Schematismus 1820*, str. 189; *Schematismus 1821*, str. 157; *Schematismus 1822*, str. 170; *Schematismus 1823*, str. 171; *Schematismus 1824*, str. 166; *Schematismus 1825*, str. 167; *Schematismus 1826*, str. 134; *Schematismus 1827*, str. 145; *Schematismus 1828*, str. 66).

²¹¹ V letih 1829–1832, ko so bila pri radeški navigacijski komisiji (komisariatu) zasedena vsa tri mesta navigacijskih asistentov, ni v Litiji najti nobenega (v Radečah dva, v Krškem enega), ampak je izpričan le rudar (*Schematismus 1829*, str. 43; *Schematismus 1830*, str. 43; *Schematismus 1831*, str. 45; *Schematismus 1832*, str. 56). Od leta 1833 je bil eden od treh asistentov vedno tudi v Litiji, le da je njegovo mesto v letih 1844 in 1846 navedeno kot nezasedeno; rudarja je leta 1841 zamenjal navigacijski delovodja (*Navigations-Werkführer*), (*Schematismus 1833*, str. 59; *Schematismus 1834*, str. 57; *Schematismus 1835*, str. 60; *Schematismus 1836*, str. 62; *Schematismus 1837*, str. 62; *Schematismus 1838*, str. 62; *Schematismus 1839*, str. 62; *Schematismus 1840*, str. 67; *Schematismus 1841*, str. 68; *Schematismus 1842*, str. 68; *Schematismus 1843*, str. 77; *Provinzial-Handbuch 1844*, str. 81; *Provinzial-Handbuch 1845*, str. 81; *Provinzial-Handbuch 1846*, str. 84; *Provinzial-Handbuch 1847*, str. 84; *Provinzial-Handbuch 1848*, str. 84).

²¹² Prvi litijski navigacijski asistent Valentin Stubel (gl. op. 210) ni bil v katastrski občini Litija (trg in Št. Jurij) leta 1826 ne hišni ne zemljiški posestnik (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija). Leta 1840 je navigacijski gradbeni delovodja (*k. k. Navigationsbauwerkführer*) Anton Prašnik, v šematizmi označen kot rudar, umrl v Št. Juriju, leta 1842 pa je Antonija Potočnik, soproga »navigacijskega gradbenega asistenta litijskega distrikta«, preminila v Šmartnu (*des Navigationsbau=Assistenten des Distriktes Litai*) (NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, M 1830–1842, fol. 78, 94).

²¹³ Radeški navigacijski gradbeni urad je v šematizmi zadnjič

Vrhovec omenja tudi pomenljivo razliko med Litijo in precej večjim ter pomembnejšim Krškim. Čeprav se je brodnikov »v Krškem kar trlo«, naj bi znal le malokateri tamkajšnji meščan »obrniti to v svojo korist«, medtem ko so dajali Litijani povsem drugačen vtis, saj je »vsa Litija živela skoro samo ob brodarstvu«. Vrhovec se je pri zadnji trditvi oprl na sodobnega opazovalca, domoznanca Henrika Costo, oziroma na njegov opis službene poti z rečno ladjo od Zaloga proti hrvaški meji. Costa je leta 1838, torej v litijski »zlato dobi«, doživel svoj kratek postanek v Litiji takole:

»Po približno štirih urah in pol smo dosegli municipalni trg Litija, ki leži na desnem bregu reke, ob vznožju hriba Sitarjevec. Tu je prav tako pristajališče (*ein Landungsplatz*) in tako rekoč gojišče (*die Pflanzstätte*) kranjskih savskih čolnarjev. Tu zgradijo večino savskih ladij in tu so tri pomembne vrvarske delavnice, v katerih izdelujejo 20 do 30 sežnjev (38–57 m) dolge in poldrugo colo (4 cm) debele vrvi za vleko ladij, izključno iz italijanske konoplje. Zaradi svoje naloge sem se moral v Litiji kratek čas zadržati, pri čemer sem si imel priložnost ogledati trg s starim istoimenskim gradom in se veseliti podjetnosti ljudi. Prebivalci trga dolgujejo svoj zaslužek najprej savski plovbi; če je ta odprta, to pomeni, da reka ni zamrznjena ali da voda ni prenizka ali previsoka, dnevno pripelje mimo 10 do 15 ladij, od katerih jih je večina tukaj doma ali pa se tu ustavijo.«²¹⁴

Leto pozneje (1839) Costo dopolnjuje opis potovanja od Zaloga do Krškega, ki ga je v *Carniolii* objavil H. Kronberg. Tudi ta je Litijo predstavljal kot pomemben čolnarski kraj, omenil tri tamkajšnje vrvarne in še podkrepil Costove trditve o lastništvu savskih plovil in zaslužku od plovbe: »Tega trga pri opisu Save ne smemo preskočiti, saj je glavno domovanje (*Hauptaufenthalt*) kranjskih čolnarjev. Od okoli 40 kranjskih trgovskih čolnov, ki vozijo po Savi, je v povprečju četrtnina vedno v posesti prebivalcev Litije in ko so v prejšnjih časih ceh (*die Innung*) savskih čolnarjev zastopali štirje predstojniki, so jih največkrat izvolili iz vrst Litijanov. Čeprav se nekateri prebivalci trga ukvarjajo tudi z obdelovanjem zemlje, daje glavni zaslužek vendarle samo rečna plovba, od katere živi petina, poleg dnevnih delavcev pri c. kr. ustanovi za navigacijske gradnje (*k. k. Navigations-Bauanstalt*). Tukaj so tudi tri vrvarske delavnice, iz katerih, tako kot iz zaloških, prihajajo colo do poldrugo colo debele (2,6–4 cm) ter 40 do 60 sežnjev (76–113 m) dolge vrvi za vleko kranjskih ladij proti toku.«²¹⁵ Dragočen je Kronbergov podatek o Litijanih kot pred-

naveden leta 1837, nato pa je govor o vodnem osebju (*Wasser-Personal*) gradbene direkcije (gl. op. 211).

²¹⁴ Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 93–94.

²¹⁵ Kronberg, *Die schiffbare Save*, str. 355.

stojnikih čolnarskega ceha, s katerim je bilo mišljeno združenje čolnarjev pri leta 1766 ustanovljenem čolnarskem uradu v Prusniku.²¹⁶

Kar zadeva pomen reke za Litijo in poklicno usmerjenost njenih prebivalcev, najdemo potrditev Costovih in Kronbergovih besed v cenilnih operatih franciscejskega katastra, nastalih v začetku tridesetih let, malo pred njunima popotovanjema. Prednost Save je bila rečna plovba, ki prebivalcem litijske katastrske občine ni omogočala samo ugodnejše prodaje produktov, ampak je vir zaslužka predstavljala tudi vlečna živina za vleko čolnov po reki navzgor.²¹⁷ V katastrski občini Litija, ki je poleg trga vključevala vas Št. Jurij, se je dobri dve tretjini od skupno 118 družin (od tega 65 v Litiji) preživljalo samo s kmetijstvom, slaba tretjina (32) pa s kmetijstvom in obrtjo. Med obrtniki je bilo največ čolnarjev (11) in krčmarjev (10), sledili so po trije vrvarji in mlinarji ter en kovač, krojač, mizar, mesar in klobučar.²¹⁸ Žgovorna je primerjava s sosednjim Šmartnim, ki ga kot močno obrtniško središče z 18 obrtniki kaže že urbar iz leta 1705.²¹⁹ Leta 1830 se je v šmarnski katastrski občini – obsegala je Šmartno z znatno manjšim Ustjem – ukvarjala z obrtjo četrtnina družin, tudi tu skupaj s poljedelstvom. Od skupno 44 obrtnikov so našeli največ krčmarjev (19), kovačev (5), kramarjev (4) in strojarjev (3), dve družini sta tudi tu živeli od čolnarstva. Poveden je še podatek, da je imelo Šmartno 108 hiš ali več kot enkrat več od Litije (48), prebivalcev (641) pa skoraj natanko enkrat toliko (322).²²⁰

Litije žal ni mogoče primerjati s Krškim, ki ga cenilni operati upravičeno označujejo kot »pomemben trgovski kraj, ker je pristajališče in preto-varjališče savskih ladij«, ne povedo pa, s katerimi obrtmi so se ukvarjali mestni prebivalci.²²¹ Za trg Radeče je slika podobna kot v terezijanskem katastru sredi 18. stoletja. Tu sicer leta 1830 srečamo družino uradnika pri navigacijskem uradu in dve družini uradnikov mejnega carinskega urada, nihče pa ni živel od čolnarstva ali od kakšne z njim povezane proizvodne obrti.²²²

Litija na Žerovčevi karti toka reke Save iz leta 1807.

Vprašanje savske plovbe je tesno povezano tudi z vprašanji iz litijske topografije. Toda če želimo vedeti, kje v Litiji naj bi izdelali večino savskih ladij in kje so stale tri vrvarske delavnice, ostanemo vsaj za zdaj skoraj na začetku poti. Žerovčeva karta iz leta 1807 je v tem pogledu bolj ali manj »nema«, presenetljivo malo pa pove tudi franciscejski kataster z mapo, nastal sredi dvajsetih let. Tudi v litijskem primeru se je namreč potrdilo, da je kataster kot vir tovrstnih podatkov pogosto zelo malo uporaben.²²⁴ Pri Litiji bomo zaman iskali parcele z oznako pristajališče in podobno. Rečni privozi in stranske ulice v trgu niti ne štejejo za samostojne parcele, ampak so očitno samo nekakšni podaljški edine poti skozi trg, označene kot pot od Št. Jurija do Litije in od Litije do Šmartna, od katere se v Litiji odcepi pot proti gradu Gerbin. Če ne štejemo cerkve sv. Miklavža s pokopališčem in kovačije na vzhodnem robu trga, so tudi podatki o stavbiščih na moč skromni, saj so stavbe pri vseh navedene zgolj kot stanovanjske in gospodarske, nekatere še z omembo dvorišča. Poleg tega so poklicne oznake posestnikov redko drugačne kot kmet (*Bauer*) in kajzar (*Keuschler*). Le Urban Ravnika, že omenjeni lastnik

²¹⁶ Prim. Vrhovec, Čolnarji in brodniki, str. 135.

²¹⁷ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 5.

²¹⁸ Prav tam, & 3.

²¹⁹ ÖStA, HHStA, FAA, A–15–23, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Landtgerichtliche jährlich verglichene Standtgeldgebühren etc.

²²⁰ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 154, k. o. Šmartno pri Litiji, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3.

²²¹ Prav tam, N 84, k. o. Krško, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3.

²²² Prav tam, N 227, k. o. Radeče, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3.

²²³ ARS, AS 1068, Zbirka načrtov, 2/228.

²²⁴ Prim. Golec, Zemljiški katastri, str. 368–377.

Turna (h. št. 28, stavb. št. 120), je naveden kot barvar, vrvar Vincenc Scharumbosky oziroma Szarumbassky pa ima blizu Save drugo poleg druge dve stanovanjski hiši z isto hišno številko 23 (stavb. št. 118 in 125), zgrajeni ob privozu za nekdanjim Apfaltrerjevim dvorcem. Pristajališče rečnih ladij je bilo vsekakor na praznem prostoru ob njegovih dveh hišah, drugo pa po vsej verjetnosti na manjšem prostoru ob Savi, od koder se je po privozu prišlo naravnost do cerkve.²²⁵ Imena lastnikov čolnov bo treba iskati v drugih virih, zlasti v šmarskih župnijskih maticah,²²⁶ franciscejski kataster pa bo lahko nato rabil za identificiranje lokacij njihovih domov. Po A. Müllnerju sta v Litiji v tem času bivala lastnika čolnov in hkrati vrvarja brata Kobler, od katerih se je eden priženil v Šegovo hišo.²²⁷

V »zlato dobi« rečnega prometa in s tem litijskega trga, v prvi polovici 19. stoletja, se vidni napredek kraja kaže tudi v njegovi zunanji podobi. Skoraj polovica stavb v trgu je po franciscejski katastrski mapi zidanih, lesene so le manjše in tiste na vzhodnem robu trga proti Šmartnu.²²⁸ V cenilnih operatih z začetka tridesetih let, ki skupaj obravnavajo Litijo in Št. Jurij, pa je o stavbnem fondu povedano, da je v Litiji več hiš zgrajenih iz lomljenega kamna in pokritih s škodlami. Druge stavbe, vključno z gospodarskimi poslopji, so v srednje dobrem gradbenem stanju, zgrajene iz lesa in pokrite s slamo. O naprednem razmišljanju Litijanov priča navedba, da je za primer požara zavarovanih kar 13 stanovanjskih in 20 gospodarskih poslopij,²²⁹ kar je zlasti za dolenske razmere zelo visok delež.²³⁰

Nič pa ni moglo Litije zavarovati oziroma obvarovati pred radikalnimi spremembami, ki jih je v življenje tega obsavskega trga prinesla izgradnja Južne železnice do Ljubljane leta 1849. Železniška postaja Litija na drugem bregu Save in most,²³¹ ki je

kmalu zatem povezal oba bregova (1852), nista mogla niti približno odtehtati izgub, ki jih je utrpel litijski trg, s tem ko je ostal na »napačnem« bregu. Za ponazoritev vstopa v »novo dobo« si sposodimo besede I. Vrhovca: »V kratkem času je [železnica] popihala s Save ladije in kričče poganjače ob nje obrežju. Po hrumeči in poprej tako živi savski dolini je postalo tiho, kakor bi prišla kuga nad njo. Gostilne v Zalogu in Litiji so se hitro praznile in trava je začela rasti pred hišami, kjer se je le še malo let poprej trlo oblastnih in zapravljivih brodnikov, tovornikov, voznikov in popotnih ljudi.«²³² V gospodarskem pogledu si je morala Litija od srede 19. stoletja poiskati drugačen »modus vivendi« z novimi časi.

Upravna podoba trga do srede 19. stoletja

Kljub majhnosti in poudarjeni agrarni podobi se je Litija uvrščala med tiste kranjske trge, ki so se v razmerju do svojega zemljiškega gospodarstva lahko pohvalili z eno najvišjih stopenj avtonomnosti. Raziskave kažejo, da sta imela na Dolenjskem od skupno samo petih upravno-sodno avtonomnih trgov večjo samoupravo od Litije Mokronog kot edini trg s temeljnim privilegijem in Radeče, edini imetnik trškega pomirja. Litijski trg se je lahko primerjal z Žužemberkom, katerega trška samouprava je bolje dokumentirana in ki je imel določene prednosti, a ga je ovirala tesnejša navezanost na zemljiško gospodarstvo. Zadnja od te peterice je bila Ribnica,²³³ od drugih kranjskih trgov pa so podoben položaj kot Litija uživale Vače, njen prvi trški sosed na gorenjski strani Save.²³⁴

Tako kot za veliko večino trgov na Kranjskem tudi za Litijo močno pogrešamo dokumente domačega, trškega izvora, da ne govorimo o kakšnem ohranjenem trškem arhivu. Arhiv Republike Slovenije sicer hrani arhivski fond z imenom Trg Litija z dokumenti iz časovnega razpona 1779–1849, a je poimenovanje povsem neustrezno. V resnici gre namreč za gradivo nadrihtarskega urada za litijsko območje s konca predmarčne dobe, med katerim se je znašlo nekaj sodobnih in tudi starejših dokumentov, povezanih z litijskim trgovom.²³⁵ Ugotovitve o upravnem razvoju trga skozi stoletja do končne odprave trške avtonomije (1811) temeljijo tako predvsem na gradivu višnjegorskega gospodarstva, v znatni meri shranjenem v Auerspergovem rodbinskem arhivu na Dunaju, in na dokumentih župnije Šmartno pri Litiji.

²²⁵ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826; zapisnik zemljiških parcel, 1. 3. 1826; mapni list VI (1825).

²²⁶ V krstnih maticah so med botri pogosto navedeni »Schiffleute« oziroma »Schiffman« in drugi poklici (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1801–1811, R 1812–1823, R 1823–1842, R 1841–1844, R 1844–1855).

²²⁷ Müllner, Die Zukunft, *Argo* VIII (1900), stolpec 106.

²²⁸ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, mapni list VI (1825).

²²⁹ Prav tam, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 13.

²³⁰ Medtem ko je bila v Novem mestu zavarovana dobra četrtina hiš (68 od 240), sta bili v Krškem takšni le dve od 118 (prav tam Cenilni operati, N 170, k. o. Novo mesto, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 13; N 84, k. o. Krško, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 13).

²³¹ Še pred zgraditvijo železnice se je litijskemu gostilničarju in tedanjemu trškemu rihtarju Martinu Šegi porodila zamisel, da bi čez reko zgradil ladijski most na vrvi (*Seilschiffbrücke*). Znana je le iz ukaza okrajne gosposke Stična nadrihtarju na Grmačah, naj si s komisijo, ki jo bodo sestavljali litijski trški rihtar in dva občinska odbornika, ogleda lokacijo in o predlogu izrazi mnenje (ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 1, 1/35, 22. 6. 1846).

²³² Vrhovec, Čolnarji in brodniki, str. 142.

²³³ Golec, *Družba*, str. 381–402.

²³⁴ Pokorn, Regesti listin; Mal, Privilegiji.

²³⁵ ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 1–2.

Litja je stopila v novi vek kot razmeroma majhen trg, kar pa zadeva védenje o njenem pravno-upravnem položaju, skorajda kot nepopisan list. Zgledovala se je lahko po sosednjem mestecu Višnja Gora, ki se je izločil iz skupnega gospodstva in deželskega sodišča Višnja Gora, in po bližnjem trgu Vače, ki je kljub majhnosti verjetno že zgodaj dosegel precejšnjo stopnjo avtonomije,²³⁶ toda posnemanja »dobrih zgledov« ni moglo biti brez volje in pristanka trškega gospoda, gospodstva Višnja Gora. Spremembe, ki so jih trgi dosegli v 16. stoletju v okrepitevi upravnih in sodnih pristojnosti, so v litijem primeru zagotovo pomenile tudi udržitve dotlej šibkega statusa trga in tržanov. Glede na slabo dokumentiranost v poznem srednjem veku, ko ne poznamo imena niti enega Litijana, ampak samo trško srenjo, dobimo vtis, da trg tedaj ni poznal pojma tržana. Tega sicer ni moč utemeljevati zgolj z dejstvom, da je prvi znani tržan (*burger inn der Luthey*) izpričan šele sredi 16. stoletja.²³⁷ Bolj pomenljivo je naslavljanje, ki so ga uradniki cesarja Maksimilijana I. namenili Litijanom leta 1514 ob obnovitvi privilegija tedenskega in oprostitvi prekomerne tlake. V obeh dokumentih namreč pogrešamo oznako tržani (*Bürger*), ki jih nadomeščajo zgolj »naši podaniki v trgu Litija« (*vnnser Leut gemainenklich vnnsers Marckhts zu Luthey*) oziroma preprosto »naši podložniki v Litiji« (*vnnsern vnnderthanen zu Luthey*).²³⁸

Pri sklepanju o stopnji avtonomije in o upravnih razmerah nikakor ne smemo prezreti temeljne okoliščine, in sicer oddaljenosti od gospodarskega sedeža na višnjegorskem gradu. Noben trg srednjeveškega nastanka na Kranjskem ni bil od svojega trškega gospoda toliko odmaknjen in hkrati zaradi naravnih ovir na poti tudi težko dosegljiv. Litja je torej živela precej samostojno življenje na meji deželskega sodišča, daleč od nadzora svojih gospodarjev oziroma njihovih organov. Ni izključeno, da je trgu zato že v poznem srednjem veku načeloval nekakšen sodnik, ne sicer v smislu avtonomnega sodnega organa in predstavnika trške skupnosti navzven, temveč kot uslužbenec višnjegorskega gospodstva.²³⁹ Višnjegorsko gospodstvo vsekakor ni moglo dosledno nadzorovati prometa s prostolastno posestjo Litijanov. Tako je ta prehajala

iz rok v roke tudi s pisno overitvijo tretjih oseb.²⁴⁰

Potem ko je leta 1566 v urbarju prvič izpričan litijski trški sodnik, oproščen dajatve od svojega oštata (*ain Hofstatt die ain Richter hat, ist frey*),²⁴¹ se kmalu odpre še vpogled v njegove civilnopravne in kazenskopravne pristojnosti, in sicer ob poglobitvi ugotovitvi, da ni leta 1578 v reformiranem urbarju višnjegorskega gospodstva niti besede o litijem trškem sodstvu. Po tem se Litja ne razlikuje od večine trgov, ki so bili tedaj del deželnoknežjih komornih gospodstev, gre pa za bistveno razliko z Raščami in Mokronogom, katerih trško sodstvo je imelo avtonomen položaj, zapisan tudi v urbarjih leta 1575 oziroma 1610.²⁴² V gospodstvu Višnja Gora je veljalo za eksemptno le sodišče istoimenskega mesteca z lastnim pomirjem, medtem ko je litijemsku trgu pripadala samo »standardna« pravica starejših dolenskih trgov do sodnega prisedništva. Tako sta mestno in deželsko sodišče Višnja Gora vabili za prisednike h krvnim pravdam po nekaj tržanov iz Litije in Šentvida (*etlich burger von der Luthey*),²⁴³ takšno določilo pa v naslednjem urbarju iz leta 1619 že pogrešamo.²⁴⁴

Litijski trg je vse upravne in sodne pristojnosti kasnejšega časa pridobil in utrdil v času, ko je bil skupaj z gospodstvom v rokah deželnega kneza in je spadal pod dvorno komoro (do 1618). Doseženo stanje, ki v očeh reformacijske komisije ni zadoščalo za vnos v temeljni urbar, se potrjuje z odsotnostjo Litije in Litijanov v vicedomskih sodnih protokolih.²⁴⁵ Za tržec s 30 oštati in okoli 20 gospodarji²⁴⁶ bi bilo pravzaprav iluzorno pričakovati obstoj avtonomnega prvostopenjskega sodstva, katerega razsodbe bi na drugi stopnji razsojalo vicedomsko sodišče v Ljubljani.

²³⁶ Mal, Privilegiji, str. 116–119.

²³⁷ Kot toženka zaradi nekega fevda se je pred ograjnim sodiščem za Kranjsko znašla Katarina, vdova tržana Andreja Kosma (*Andreen Cassamb Burgers Inn der Luthey*) (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, protokoli št. 6 (1555–1560), 26. 7. 1558).

²³⁸ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, prepis listine in ukaza 1514 VI. 23., Celje; prepis iste listine tudi v šk. 191, I/105a, lit. L XIII–1.

²³⁹ V najbližjem trgu Vače onstran Save je denimo sodnik prvič izpričan leta 1467 (regest 1467 VIII. 24. v: Pokorn, Regesti listin, str. 213).

²⁴⁰ Tak je bil vsaj primer poldruga oštata v Litiji, ki ga je Gašper Pišek, tržan z Vač, leta 1534 prodal dedičem Matije Suška z Brega pri Litiji. Čeprav se je letni činž plačeval gospodstvu Višnja Gora, je kupoprodajo pečatil oskrbnik z gradu Lebek, uradnik prodajalčevega zemljiškega gospoda (prepis listine 1534 VI. 18. v: ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Lite etc., 30. 5. 1646).

²⁴¹ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littay.

²⁴² Golec, *Družba*, str. 381–382, 384–385; isti, Trg Mokronog, str. 34–37.

²⁴³ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Statt Weixlbürg Pürckhfridts ausweisung, Malefiz rechtens furderung.

²⁴⁴ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 36, urbar Višnja Gora 1619.

²⁴⁵ V protokolih je zaslediti samo zasebno tožbo litijskega tržana Marka Laha zaradi neke hiše v Šmartnu pri Litiji (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 373, protokoli zaslišanj 1582–1584, fol. 80, 28. 3. 1582).

²⁴⁶ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckht Lütei; No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Ljthej.

In vendar so Litijani znali tiho uveljaviti prene-katero pravico zaradi oddaljenosti od Višnje Gore. Svoje nepisane pravice in svoboščine so povečevali v praksi ob nenasprotovanju gosposčinskih upravi-teljev, ne da bi o njih obstajal kak privilegijski akt. Ko je denimo deželno knežja komisija hotela leta 1573 videti privilegije o dajatvah trga, so se Litijani spretno izgovorili, da so jih pred veliko leti (*vor langen jaren*) dali v potrditev Joštu Lilienbergu in jih z njegovo smrtjo izgubili. Zapisni te objezdne ko-misije so sploh najpopolnejši izkaz trških upravnih razmer v zgodnjem novem veku. Očitno je trški sodnik že tedaj pobiral glavno urbarialno dajatev, denarni činž, saj mu je pripadal delež v višini 40 šilingov.²⁴⁷ Poleg binkoštnih dajatev, ki so jo pla-čevali samo trški čevljarji, je komisija zabeležila še obveznost od vsakega oštata na letni veči (*pan-teiding*). O morebitnih volitvah sodnika na veči, tedaj že uveljavljenih v Radečah,²⁴⁸ zapisnik molči, zato pa posredno pove nekaj več o sodnikovem delokrogu. Sodnik (*richter zur Lythei*) se je moral zagovarjati pred obtožbo višnjegorskega oskrbnika, da je dal brez njegove vednosti v zakup nekaj vin-skih vrčev z napačno mero in da je nekoga izpustil iz »ječe« (*auß dem stoch zuschlahen*). Da gospostvo ni moglo vedno učinkovito nadzirati dogajanja v trgu, je spričo oddaljenosti razumljivo. Kot že od sred-njega veka je imel trg edino delovno obveznost v obliki stavbne tlake na višnjegorskem gradu,²⁴⁹ ki pa je tržani (*die burgerschafft in der Lythey*) tedaj že več let niso opravljali.²⁵⁰ Po domačinih, zakupnikih mitnice, je gospostvo pobiralo v Litiji tudi mitnino, kar je kontinuirano izpričano od srede 16. sto-letja.²⁵¹

Vprašanje, kdaj je Litija dobila **trškega sodnika** in ali so ga tržani od samega začetka volili sami, presega naše spoznavne možnosti. A če se opremo na omenjeno objezdo leta 1573, ki se pri višini trškega činža sklicuje na stari reformirani urbar, ta-koj zatem pa pove, kolikšen delež pripada sod-niku,²⁵² ni izključeno, da je funkcija sodnika ob-stajala še pred koncem srednjega veka. Zadnja ob-sežnejša reformacija deželno knežjih gospostev, na katero se običajno nanašajo poznejše oznake »stari reformirani urbarji«, je namreč potekala v zadnjih letih 15. stoletja.²⁵³ Glede na oddaljenost Litije od

Višnje Gore in s tem povezane potrebe bi bila uvedba trškega sodnika povsem realna. Veliko bolj kočljivo je sklepanje o času uvedbe voljene funkcije, oprto zgolj na analogije iz sosesčine. Za trg Višnja Gora je denimo potrjeno, da mu je Friderik III. priznal pravico do sodniških volitev leta 1461,²⁵⁴ medtem ko za sodniške volitve na Vačah ni zanes-ljivega dokaza, da so res segale še v 15. stoletje.²⁵⁵

Za Litijo je gotovo le to, da je v drugi polovici 16. stoletja imela tako lastnega trškega sodnika kot institucijo trškega sodišča. Potem ko v letih 1566 in 1573 zasledimo sodnika, vemo za obstoj sodišča od osemdesetih let dalje. Pomenljiva je ugotovitev, da si je trško sodišče vsaj v določeni meri uspešno prilastilo del civilnopravnih pristojnosti, ki so ostale drugod trdno v rokah zemljiškega gospostva. V Litiji se je namreč pred trškim sodiščem in ob nje-govi overitvi odvijal promet z nepremičninami, sicer urbarialno zavezanimi višnjegorskemu gospostvu. Ali je šlo za utečeno prakso ali zgolj za izjeme, ne vemo, saj poznamo samo dva primera listin iz let 1582 in 1612, s katerima so Litijani sredi 17. sto-letja dokazovali prostolastno naravo svoje trške posesti. Obe listini so z osebnimi pečati overili trški sodnik (*marktrichter*) in posamezni tržani (*mitbur-ger*), toda pred trškim sodiščem (*markhtgericht in der Lithey, in markht Littey vor gericht*) in leta 1582 povrh tega z izrecnim lociranjem nepremičnin na Litijsko polje pod (litijsko) jurisdikcijo (!) (*im Litheyer feldt vnnd jurisdiction*).²⁵⁶ Iz 16. in 17. stoletja poznamo iz arhiva župnije Šmartno sicer še nekaj pogodb tržanov in okoličanov, ki so za pe-čatelje zaprosili trškega sodnika in druge tržane, vendar kot zasebnike, ne kot institucijo trškega so-dišča,²⁵⁷ trški sodniki pa nekajkrat tudi sami na-stopijo kot pogodbeniki.²⁵⁸

36, urbar 1619, s. p., Vischwaid gegen Weixelberg ge-horund).

²⁵⁴ Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XIV (2003), str. 607.

²⁵⁵ Cesar Leopold I. je Vačam leta 1667 potrdil domnevno vsebino privilegija, ki jim med drugim dovoljuje volitve trškega sodnika; tak privilegij naj bi imeli Vačani že pred 188 leti (1479), a so jim ga menda uničili Turki (ARS, AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, 1667 IX. 21., Dunaj; prim. Mal, Privilegiji, str. 119).

²⁵⁶ Prepisa listin 1582 V. 14., Litija in 1612 XI. 16., Litija v: ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Litej etc., 16. 1. 1651. – V listini iz leta 1582 je naveden prvi po imenu znani litijski trški sodnik Mihael Tratar.

²⁵⁷ NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 8. 2. 1593 (kupno pismo), 30. 10. 1626 (zadolžnica), 10. 3. 1638 (zadolžnica); fasc. 23, Spisi 16.–19. stol. II, 1645–1698, 10. 5. 1645 (poročna pogodba).

²⁵⁸ Trški sodnik Adam Matič: NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 8. 2. 1593, 10. 1. 1622; Adam Plevnik: prav tam 30. 10. 1626; trški sodnik Andrej Koželj: prav tam, 10. 3. 1638; prav tam, fasc. 23, Spisi 16.–19. stol. II, 1645–1698, 10. 5. 1645; nekdanji trški sodnik Matija Šega: prav tam, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 21. 8. 1651; prav tam, fasc. 23, Spisi 16.–19. stol. II, 1645–1698, 7. 2. 1656.

²⁴⁷ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573.

²⁴⁸ Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XV (2004), str. 391.

²⁴⁹ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573.

²⁵⁰ Prav tam, dopis oskrbnika Karla Mihaela Pleškoviča za-stavnemu imetniku Hansu Khislu z dne 10. 7. 1573.

²⁵¹ Golec, Trgovski promet, str. 84, 85, 87.

²⁵² ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573.

²⁵³ Prim. Umek, Reformirani urbarji, 312. – Višnjegorski urbar iz leta 1619 se denimo sklicuje na »Relation im 1498« (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar 1578, s. p., Marckt Lüte; No.

V navedenih listinah pogrešamo trški svet in občino, tedaj že uveljavljena organa v upravno avtonomnih trgih Radeče in Mokronog.²⁵⁹ Tako kot je deželni vicedom leta 1515 imenoval v svojem ukazu le litijsko sosesko (*nachbarschaft in der Luthey*),²⁶⁰ je tudi leta 1582 prevzemnik hiše v Litiji dal obljubo zgolj pred sodiščem in sosesko (*vor gericht vnd nachperschaft*). Glede pravne narave funkcije trškega sodnika in vprašanja njegove izvoljenosti oziroma postavljenosti s strani zemljiškega gospodstva je pomenljiva prošnja Litijanov deželnemu knezu za sejemske pravice iz leta 1616, v kateri se naslavljajo samo kot tržani litijskega trga (*n. die burger des markts in der Littey*).²⁶¹ Litija je tedaj nedvomno premogla trškega sodnika, a ta očitno (še) ni imel predstaviških pristojnosti navzven, t. j. pred deželnimi in centralnimi oblastmi.

Takšen značaj sodniške funkcije ni nujno povezan z (ne)izvoljenostjo s strani tržanov. Litijani so svoje sodnike vsekakor že tedaj volili, zemljiško gospodstvo pa potrjevalo, vendar je sodnik še vedno veljal predvsem za gosposčinskega, ne za trškega predstavnika. Ko se je trg v štiridesetih letih 17. stoletja z novim gospodarjem grofom Auerspergom zapletel v sodni spor, namreč ni bilo sporno, da Litijani gosposčinskih dajatev ne nosijo sami v Višnjo Goro, ampak prihaja lastnik v Litijo ponje in ob tej priložnosti potrdi trškega sodnika (*damahlen den richter zu confirmiern*).²⁶² Da bi si tržani izborili pravico do volitev sodnika šele potem, ko je višnjegorsko gospodstvo leta 1618 prišlo iz deželnoknežjih rok v zasebne, je komaj verjetno.

O tem, da so nekateri Litijani veljali za **tržane** (*civis*), drugi pa ne, pričajo posredno že najstarejše matice župnije Šmartno pri Litiji.²⁶³ Na delitev na tržane in netržane kaže tudi zadolžnica Marka Božiča iz leta 1638, ki je označen zgolj kot stanujoč v Litiji (*wonhaft in der Littey*), listino pa je pečatil trški sodnik.²⁶⁴ Še bolj očiten je primer iz leta 1640, ko je v odpovednem pismu Janže Matič naveden le kot Litijan (*von Ljeteu*), pri dejanju pa sta bila navzoča dva tržana (*Burger zu Ljtheu*).²⁶⁵

O sprejemanju med tržane ne vemo sicer nič in se lahko opremo zgolj na analogije s podobno ustrojenimi trgi. Šele leta 1772 končno naletimo na omembo tržanske prisege (*mit einem bürgerlichen jurament*), in sicer v primeru, ko je nekaj tržanov

nastopilo kot priče.²⁶⁶ Pravnoformalna delitev družbe na prave tržane in netržane je bila v mali Litiji sicer težko izvedljiva, saj je število vseh trških hišnih gospodarjev znašalo komaj kaj več kot za trški svet. Tudi zadnji je v virih komajda izpričan. V prizivu notranjeavstrijski vlad v Gradcu so se Litijani leta 1645 podpisali kot »N. Richter, Rath und Gemeine Burgerschaft des Markhts zu Ljtaÿ in Crain«.²⁶⁷ Sodnik in svet sta omenjena še sedem let zatem (1652) v sporu z grofom Auerspergom.²⁶⁸ Kjer deluje trški svet, mora seveda obstajati tudi občina polnopravnih tržanov, a so ti v Litiji izpričani le posamič, nikoli pa kot občina.

Kot rečeno, se je litijska trška samouprava svobodneje razvijala v času, ko je bilo gospodstvo Višnja Gora še deželnoknežja last in so ga posedovali zastavni imetniki. Prisotnosti gospodstva, katerega sedež je bil precej oddaljen, tržec tako rekoč ni občutil. Krajevno oblast je domala v celoti utelešal trški sodnik, ki je pobiral gosposčinske dajatve in overjal posestne spremembe. Litijani so svoja zemljišča »de facto« užívali kot prostolastna, sodnik ali kdo drug iz njihovih vrst pa je imel v zakupu tudi trško mitnico, za katero se zopet ni pogodil z gospodvom, temveč z mestom Višnja Gora; le-to je namreč do začetka 18. stoletja nastopalo kot krovni zakupnik vseh mitnic v deželskem sodišču.²⁶⁹ Spremembe so nastale po letu 1631, ko je višnjegorsko gospodstvo postalo last žužemberške veje grofov Auerspergov. Uvedba desetega pfeniga za posestne spremembe ter sejemske mitnine za tuje sejmarje, ki so ju imeli Litijani za samovoljo novih lastnikov gospodstva, sta pripeljali do sodnega procesa pred deželnoglavarskim sodiščem v Ljubljani. Litijani so s starimi kupnimi pismi dokazovali, da so »pravi lastniki« svojih zemljišč in ne enaki podložnikom na hubah, saj se sicer ne bi imenovali tržani. Trdili so, da svojih zemljišč ne uživajo ne po zakupnem ne po kupnem pravu, temveč jih imajo v popolni lasti in jih smejo kot take kupovati in prodajati brez pristanka zemljiškega gospoda.²⁷⁰ Deželnoglavarsko sodišče je leta 1646 razumljivo razsodilo v prid grofa Volfa Engelberta Auersperga, za plačilo nastalih sodnih stroškov pa je rubežnik deželnih stanov Litijanom zaplenil kar sedem glav živine.²⁷¹ Nenalaganje kakršnih koli obveznosti je bilo namreč v preteklosti zgolj tiha koncesija zastavnih imetnikov gospodstva oziroma svoboščina, ki so jo Litijani tem laže uveljavili zaradi oddaljenosti od Višnje Gore. Poslej pa je obveljala obveznost desetega pfeniga, značilnost

²⁵⁹ Golec, *Družba*, str. 383–385; isti, Trg Mokronog, str. 50.

²⁶⁰ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, prepis ukaza 6. 3. 1515.

²⁶¹ Prav tam, šk. 191, I/105a, lit. L XIII–1, s. d., predstavljeno 10. 12. 1616.

²⁶² ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Litej etc., 30. 5. 1646.

²⁶³ NŠAL, ZA Šmartno pri Litiji, npr. P 1660–1720, 24. 11. 1660, 16. 1. 1673.

²⁶⁴ Prav tam, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 10. 3. 1638.

²⁶⁵ Prav tam, 30. 4. 1640.

²⁶⁶ ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–4, Konv. 3, 3. 10. 1772.

²⁶⁷ Prav tam, s. d. (prejeto 16. 6. 1645).

²⁶⁸ Prav tam, A–X–31, Konv. 5, 16. (manjka mesec) 1652.

²⁶⁹ Golec, Trgovski promet, 78, 83–85.

²⁷⁰ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, 30. 5. 1646.

²⁷¹ Prav tam, A–XI–4, Konv. 3, 17. 11. 1646.

kupnopravnega razmerja, ki jo potrjuje tudi terezijanski kataster sredi 18. stoletja.²⁷²

Litijani so se torej leta 1646 morali ukloniti obema zahtevama novega zemljiškega gospoda,²⁷³ nakar so si z neuspelo apelacijo pri notranjeavstrijski vladi nakopali samo še dodatne stroške.²⁷⁴ Stvar se kljub vsemu ni povsem podela vsaj do leta 1652, ko je notranjeavstrijska vlada v Gradcu vnovič posegla v pobliže neznani spor med deželnim upraviteljem ter sodnikom in svetom trga Litija glede tlake in desetega denariča.²⁷⁵ Omemba sporne tlake navaja k sklepu, da je grof Volf Engelbert Auersperg hotel tržanom vsiliti tudi to ponižujočo obveznost, ki je Litijani po lastni navedbi v procesu leta 1646 dotlej niso poznali. Če izvzamemo dva podložnika Grmač, vse kaže, da Litijani v zgodnjem novem veku res niso imeli nikakršnih delovnih obveznosti, saj pogrešamo njihovo omembo tako v urbarjih²⁷⁶ kot pozneje v terezijanskem katastru.²⁷⁷

Spor z grofom Auerspergom odstre zaveso tudi nad osebnopravnim položajem prebivalcev litijskega trga. Zgovorna je oznaka, ki jo je novi trški gospod grof Volf Engelbert o njih zapisal leta 1646. Po njegovem niso Litijani brez sejemske pravice nič drugega kot navadni kmetje (*pur lauter pauern*), med katerimi nihče ne zna ne brati ne pisati, vsi skupaj in vsak posameznik pa so tako s prvo sodno instanco kot s činžem, davkom, tlako in vsemi drugimi obveznostmi podrejeni grofu. O njihovem prepričanju, da jim ob posestnih spremembah ni treba plačevati desetega pfeniga, je Auersperg na obtožbo odgovoril: »V deželi sploh ni znana oblika premoženja, ki bi s činžem, davkom, tlako, personalno in realno instanco pripadalo določenemu zemljiškemu gospostvu in se hkrati imenovalo lastna posest podložnika. Litijani namreč niso 'rimsko ljudstvo, svobodno državno mesto, republika ali kaj podobnega', temveč 'censiti et coloni'. Razen svoboščine tedenskega sejma so po naravi, običajih in dolžnostih trški kmetje ali kmečki tržani (*burgerliche paurn oder peuerliche burger*), takšni ljudje pa si ne morejo sami

predpisovati nikakršnih statuten (*kheine statuta schmiden*) in so torej dolžni plačevati tudi deseti denarič.«²⁷⁸

Nizka stopnja osebnih pravic je bila v stoletjih zgodnjega novega veka nasploh značilnost trškega prebivalstva. V tem pogledu skoraj ni zaznati razlik med prebivalci trgov z razvito sodno-upravno avtonomijo in formalnopravno družbeno diferenciacijo na eni ali prebivalci nominalnih tržcev na drugi strani, saj so bili oboji z redkimi izjemami zgolj rojenjaki (*erbholden*) svojih zemljiških gospodov. Oseba, rojena v katerem koli trgu, je z rojstvom postala osebno odvisen rojenjak, čigar navezanost na zemljiškega gospoda je lahko prenehala samo z odpuštom iz rojenjaškega razmerja, največkrat povezanim z odkupom.²⁷⁹ Tako so se marsikdaj komajda razlikovali od navadnih podložnikov ali sploh ne.

Navzlic videzu, da je litijski trg z razsodbami v letih 1646–1649 utrpel škodo na svojih pravicah, gre le za eno plat medalje. Pravo je bilo dejansko na strani mladega grofa Auersperga in ta je samo v praksi uveljavil pravice, ki so že prej pripadale zemljiškemu gospodu, a se jih višnjegorsko gospostvo v praksi ni posluževalo. Litija tako odslej ni imela slabšega položaja od drugih kranjskih trgov, ampak se je z njimi po stopnji pravic pravzaprav šele izenačila, pred tem pa je uživala zgolj nepisane predprave. Auerspergi so se vsekakor ravnali po praksi v svojem domačem trgu Žužemberk, zato niso mogli dovoliti, da bi imela mala Litija večje pravice kot Žužemberčani.²⁸⁰ V pogledu avtonomnih pravic se ni spremenilo takorekoč nič, saj Auerspergi vanje niso posegli. Litijski tržani so mogli še naprej vsako leto voliti trškega sodnika, ki ga je potrjeval zemljiški gospod, odločati v trškem svetu kot prvi sodni instanci in nemoteno uživati sejemske pravice. Prva sodna instanca nad Litijani je kot dotlej pripadala trškemu sodniku, druga ali prizivna instanca pa gospostvu Višnja Gora. Najbolj jasno je razmerje izraženo leta 1648 v zapuščinski zadevi za umrlim tržanom Janezom Matičem. Skrbniške račune sta »justificirala« gospostvo Višnja Gora kot višja sodna instanca (*als obern Instanz*) in trško sodišče kot nižja (*Markhtgericht in der Littey vntern Instanz*), en izvod ratifikacije je prejel skrbnik, drugega trg, dokument pa je v trgu Litija podpisal in pečatil višnjegorski gosposki oskrbnik.²⁸¹ V bolj podrejeni vlogi se kaže Litija nekaj desetletij pozneje, leta 1682, ko je cenitev zapuščine

²⁷² ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 5, 29. 5. 1752.

²⁷³ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, 30. 5. 1646.

²⁷⁴ Prav tam, s. d. 1650 (dopis grofa V. E. Auersperga deželnemu glavarju po 27. 9. 1649).

²⁷⁵ Prav tam, A–XI–3, Konv. 5, 16. (manjka mesec) 1652.

²⁷⁶ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar 1578, s. p., Marckt Lütey; No. 36, urbar 1619, s. p., Marckht Lytheÿ. – Že leta 1514 je Litijanom uspelo pri cesarju izposlovati oprostitev od stavbne tlake na gradu Višnja Gora (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, prepis ukaza 23. 6. 1514).

²⁷⁷ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205; šk. 89, BT, N 205. – Pri graščini Grmače so bila sredi 18. stoletja vsa zemljišča zakupna in podvržena primščini, eden od obeh litijskih podložnikov pa zavezan tudi k denarni tlaki (prav tam, šk. 114, RDA, N 137, No. 8, 18. 11. 1756).

²⁷⁸ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, 30. 5. 1646.

²⁷⁹ O pojmu rojenjstva prim. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 79, 384. – O rojenjstvu govori denimo listina kneza Heinricha Auersperga o obveznostih Litijanov (ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 1, 1779 V. 19., Dunaj).

²⁸⁰ Prim. Golec, Trg Žužemberk, str. 31–33.

²⁸¹ NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 29. 2. 1648.

tržana Matije Matiča uradno podpisal višnjegorski gosposčinski upravitelj (*von Ambt wegen*), trije tržani pa so navedeni samo med skupno petimi cenilci.²⁸² Gospostvo je bilo tudi prvostopenjska instanca nad litijskim trškim sodnikom, če je bil ta tožena stranka. Zaradi nasilnega odvzema cinaste steklenice nekemu svojemu podložniku je lastnik graščine Hotič Janez Andrej pl. Lilienstein leta 1661 tožil upravitelju višnjegorskega gospostva litijskega trškega sodnika Matice, nakar je upravitelj kot prva instanca razpisal sodni narok in obtoženca nanj poklical s pečatom, ne le preko sodnega sluga.²⁸³

Odmaknjenost tržca od gosposčinskega in dežel-skosodnega sedeža se je od nekdaj potrjevala kot njegova prednost za samostojno opravljanje prene-katere upravne funkcije zemljiškega gospostva. Tako je gosposčinski pisar vsake toliko prihajal v Liti-jo, da je po upraviteljevem naročilu pregledal »pa-pirje« (*gewise(r) Litheysche(n) schrüfften*).²⁸⁴ Kdo je Litijanom vodil trško pisarno, iz razpoložljivih virov ni razvidno. Služba trškega pisarja kot takšna ni namreč nikjer omenjena in formalno morda sploh ni obstajala. Nemara jo je pogosto opravljal kar trški sodnik sam, nikjer pa ni rečeno, da so bili vsi trški sodniki pismeni. Litija tudi skoraj zagotovo ni pre-mogla lastnega trškega pečatnika, saj so vsa znana pečatenja opravili tržani z osebnimi pečatniki.

V 18. stoletju je nastajanje dokumentov pri trš-kih organih in posameznikih slabše dokumentirano s konkretnimi primeri, ohranjenimi dokumenti, moralo pa je biti precej utečeno. Na to kaže tudi listina kneza Heinricha Auerperga iz leta 1779, dokument, ki se je očitno ohranil v Litiji²⁸⁵ in katerega vsebino domoznanska literatura že dolgo razlaga zelo izkrivljeno, tako rekoč v popolnem nasprotju z dejansko vsebino, za povrh še z napačno letnico 1778.²⁸⁶ Ko je gospodarski direktor Auer-pergovega fideikomisa (združenih gospostev) spom-ladi 1778 opravljal pregled stanja, se je pokazalo, da se beneficiat in tržani trga Litija (*Burger im Marckt Littaj*) upirajo izpolnjevati obveznost do višnjegorskega gospostva, h kateri so zavezani kot njegovi rojenjaki in podložniki (*Urbarsholden*), tj.

plačevanju dajatev od svojih kupnopravnih zemljišč ob vsakokratnih posestnih spremembah. O sporni zadevi sta se 20. novembra v Ljubljani posvetovala Auerspergov gospodarski direktor in odvetnik, ki je zastopal Litijane. Ker so bili argumenti na strani kneza, so se morali Litijani z direktorjem poravnati, knez pa je o zadevi naslednje leto 19. maja v Ljubljani izdal listino, v kateri je preciziral njihove obveznosti. Tako sta bila inventariziranje zapuščin umrlih in sestavljanje vseh pogodb v zvezi z lastništvom v trgu Litija v izključni pristojnosti višnjegorskega gospostva proti plačilu ustreznih pristojbin, ki jih gospostvo sicer prejema od kupnopravnih zemljišč. Se naprej pa je gospostvo tržanom (*ihnen Littay Märcktlern*) priznavalo izvzetost od vsakršne naravne tlake, razen od v deželi običajne stavbne tlake.

Litijani so torej dotlej neredko zaobšli gosposčinsko upravo pri sestavi in overitvi raznih pogodb, prepričani, da jim takšna pravica pripada, leta 1778 pa so jo dokončno izgubili. Pozornost pritegne dejstvo, da jim gospostvo Višnja Gora v posestnih pogodbah ni priznavalo naslova tržani, ampak jih je obravnavalo enako kot druge podložnike: »v trgu Litija stanujoči podložnik gospostva Višnja Gora (*der Herrschaft Weixelberg in dem Markt Littaj wohnhafter Unterthan*).²⁸⁷ Nasprotno še srečujemo oznako tržan (*Bürger*) v nekaterih sodnih zadevah.²⁸⁸

Trškemu sodniku je sicer ostajala omejena prva sodna instanca, ki jo lepo ponazarja primer iz leta 1773. Trgovec Matija Klemenc je pri inšpektorju Auerspergovih posesti v Ljubljani tožil sodnika Gašperja Marna, potem ko pri slednjem ni dosegel sodnega zadoščenja zoper litijskega čolnarja Gregorja Šego, s katerim se je pogodil za prevoz blaga po Savi, sodnik pa je skupaj s še enim Litijanom (sodnim prisednikom?) odločil, da ima prednost pri prevozu Ljubljancan, ki je Šegi prvi plačal aro.²⁸⁹ Tudi po jožefinskih sodnih reformah sredi osem-desetih let, ko so se gosposčinska sodišča preoblikovala v t. i. krajevna sodišča (*Ortsgericht*),²⁹⁰ litijski trški sodnik ni izgubil čisto vseh pristojnosti. Tako je leta 1789 sodnik Marn podpisan pod zadolžnico tržana Antona Urbajsa, ki je na dražbi odkupil posest svojega zadolženega brata Franca in se kupnino zavezal plačati v dveh letih.²⁹¹ Sam stečaj Franca Urbajsa in vse tožbe s tem v zvezi pa je obravnavalo

²⁸² Prav tam, fasc. 23, Spisi 16.–19. stol. II, 1645–1698, 23. 7. 1682.

²⁸³ ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–2, Konv. 2, 11. 1. 1661, 19. 1. 1661.

²⁸⁴ Ko je marca 1698 je višnjegorski upravitelj poslal svojega pisarja v Litijo, da bi v hiši Gregorja Šege pregledal nekaj litijskih pisanj, je v hišo vstopil »gospod« Franc Kirchberger (lastnik dvorca Turn) in mu jih vzel iz rok, kar je dalo povod za upraviteljevo pritožbo (ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–2, Konv. 2, 9. 6. 1698, 17. 1. 1698).

²⁸⁵ Listina 1779 V. 19., Ljubljana v: ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 1, 1/1 (hrani se v skladišču Zbirke listin: AS 1063). Delni prepis tudi v: ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–1, Konv. 11, 13. 7. 1779.

²⁸⁶ Prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314; Župan-čič, *Mesto Litija*, str. 7; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 271.

²⁸⁷ ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–3, Konv. 2, Patrimoniales Urkundenbuch Weixelberg 1787–1795.

²⁸⁸ Prav tam, A–XI–3, Konv. 2, Fragmente von Prozessen 1657–1843, 24. 4. 1783, 8. 4. 1789, 26. 10. 1789.

²⁸⁹ Prav tam, 24. 4. 1783.

²⁹⁰ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 136–138.

²⁹¹ ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–3, Konv. 2, Fragmente von Processen 1657–1843, 26. 10. 1789.

Listina grofa Auersperga, Ljubljana, 19. maj 1779.

krajevno sodišče gospostva Višnja Gora.²⁹² Izpričana je tudi še stara praksa, da trški sodnik v trgu pobira gosposčinske dajatve. Iz leta 1786 je namreč ohranjeno potrdilo že znanega sodnika Marna za prejeto plačilo vinskega daca.²⁹³

Čeprav ni dokumentirana, se je takšna praksa skoraj brez dvoma obdržala do sodno-upravnih reform v času francoske zasedbe, ko so bila vsa patrimonialna sodišča odpravljena, sodstvo in uprava pa podržavljena (1812). Sklepamo lahko, da je litijski trški sodnik do konca »starega režima« razsojal v manjših zadevah, kolikor mu jih je seveda prepustilo višnjegorsko krajevno sodišče, pobiral dajatve za gospostvo, vodil trško blagajno, predvsem pa

skrbel za red in mir v živahnem obrečnem kraju, kjer so se stekali ljudje od blizu in daleč. Ohranitev sodniške funkcije je bila potrebna že zavoljo tega. Sodeč po poznejši praksi v predmarčni dobi so se vseskozi obdržale tudi sodniške volitve, o katerih ni sicer nobenih neposrednih pričevanj razen omembe iz srede 17. stoletja, da (izvoljenega) sodnika potrdi gospostvo.²⁹⁴

Ko je **francoska zasedbena oblast** na prelomu leta 1811 in 1812 prilagodila upravno in sodno strukturo Ilirskih provinc francoskim vzorom,²⁹⁵ je prenehala obstajati tudi litijska trška (samo)uprava. Ob oblikovanju prvih upravnih občin z od zgoraj imenovanim županom (maire) je nastala občina Li-

²⁹² Prav tam, 24. 3. 1789, 8. 4. 1789.

²⁹³ Prav tam, 8. 8. 1789.

²⁹⁴ Prav tam, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Litej etc., 30. 5. 1646.

²⁹⁵ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 201.

tija, ki je pokrivala širše ozemlje in katere župan je, sodeč po izdanih dokumentih, le izjemoma uradoval v Litiji, sicer pa običajno v graščini Slatna. V začetku se je nekajkrat podpisal tudi kot župan v Litiji in Prežganju.²⁹⁶

Po restavraciji avstrijske oblasti so francoske občine leta 1814 ukinili in namesto teh ponovno uvedli okraje, ki so jim zdaj podredili na novo oblikovane glavne občine s (pod)občinami. Litija je postala podobčina, v katero je poleg trga sodila vas Št. Jurij, pet podobčin (Litija, Šmartno, Sv. Peter in Pavel, Liberga in Jablanica) je skupaj sestavljalo glavno občino Litija, ta pa je s še dvema občinama, Veliki Gaber in Stična, sestavljala okrajno gosposko Stična s sedežem v nekdanjem cistercijskem samostanu, zdaj državnem gospostvu v rokah Verskega sklada.²⁹⁷ Na okrajne gosposke so prešle vse upravne in davčne pristojnosti ter pristojnosti patrimonialnih sodišč iz časa pred francosko upravo,²⁹⁸ torej tudi sodne zadeve krajevnega sodišča gospostva Višnja Gora in omejene pristojnosti litijskega trškega sodnika. Čeprav je nastala glavna občina Litija kot ena od treh v obsežnem stiskem okraju, se pomen same Litije v upravnem pogledu, tako kot že pod Francozi, ni povečal, ampak prej narobe. Sedež glavne občine, nadrihtarski urad, namreč po dosedanjih ugotovitvah ni bil v trgu, temveč na bližnjih graščinah. Njeno delovanje je pobilže znano le za zadnje desetletje predmarčne dobe, ko je imel predstojnik z nazivom nadrihtar (*Oberrihter*) izmenično sedež na Slatni in Grmačah, nazadnje pa v Šmartnu.²⁹⁹

Litija kot taka je bila le (pod)občina, a so ji kot drugim trgov priznali nekaj več veljave.³⁰⁰ Obdržala je premoženje iz časa pred Francozi, smela se je naslavljati trška občina (*Marktgemeinde*), njen občinski predstojnik ali rihtar je nosil naziv trški rihtar (*Markttrichter*) in tega so tu enako kot pred francosko dobo volili. Volitve trškega rihtarja so izpričane leta 1847, ko je okrajna gosposka v Stični po odstopu rihtarja Antona Žagorca naložila nadrih-

tarskemu uradu na Grmačah, naj določi dan za nove volitve, volivni zapisnik pa v osmih dneh pošlje v Stično v potrditev. Koliko oseb je imelo volivno pravico in katere, ni izpričano, ampak je govor le o volitvah »po občini Litija« (*durch die Gemeinde Litai*).³⁰¹ Čeprav je v litijsko občino spadal tudi Št. Jurij, so bile volitve zelo verjetno pridržane samo določenemu krogu oseb iz samega trga.³⁰² Tako kot večina drugih (pod)občin je imela v tem času vsega dva odbornika (*Ausschusmänner*), a še posebnega rihtarjevega pomočnika v Št. Juriju (*Richtergehilfe*), kar sicer ni bilo izjema.³⁰³ Med posebnosti je sodilo lastno finančno poslovanje s trško blagajno (*Marktcassa*). Polnila se je predvsem s prihodki od sejemskega stojnin (*Standgelder*) – tega privilegija trg v preteklosti ni imel – in zakupi raznih trških zemljišč, upravljal pa jo je trški rihtar sam. Nadzor nad trškimi financami je pripadal okrajni gosposki v Stični in nadrihtarju glavne občine Litija.³⁰⁴ Postavlja pa se vprašanje, ali so v predmarčni dobi v Litiji še individualno podeljevali trške pravice kot v nekaterih drugih trgih. Glede na strukturo virov tržanov kot takih ne najdemo. Pomenljivo je, da jih po letu 1810 ni zaslediti niti v šmarskih župnijskih maticah.³⁰⁵

Leto 1849, ko je mimo Litije pripeljal prvi vlak in je savska plovba razen splavarstva prenehala, je bilo tudi leto velikih upravno-sodnih reform v Avstrijskem cesarstvu. Te so Litiji prinesle določene prednosti, čeravno ne takoj. Leta 1850 je dobila samo moderno občino z izvoljenim občinskim odborom in županom, šele čez slabi dve desetletji, ko je postala sedež litijskega okrajnega sodišča in okrajnega glavarstva, pa so se v trg, prvič v njegovi zgodovini, prenesle tudi širše upravne in sodne funkcije.³⁰⁶ Litija se je preobrazila v upravno-sodno središče obsežnega zaledja na obeh bregovih Save, kar je pripomoglo tudi k njenemu povečanemu pomenu v gospodarskem in kulturnem oziru.

²⁹⁶ NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, fasc. 23, Maire Litija in Štanga, 9. 1. 1812, 10. 1. 1812, 17. 1. 1812, 24. 1. 1812, 1. 2. 1812, 2. 2. 1812, 9. 5. 1812, 16. 5. 1812, 19. 10. 1812.

²⁹⁷ *Haupt-Ausweis*, fol. M.

²⁹⁸ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 227–230.

²⁹⁹ ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 1, 1/13, 17. 10. 1839; 1/16, 9. 3. 1845, 25. 5. 1845; 1/25, 26. 5. 1845 (nadrihtar Križman v Šmartnu); 1/26, 30. 10. 1845; 1/31, 21. 8. 1845; 1/32, 19. 12. 1845; 1/13, 3. 2. 1846; 1/34, 16. 7. 1846, 25. 7. 1846, 1. 8. 1846, 9. 9. 1846, 22. 9. 1846, 27. 10. 1846; 1/35, 22. 1. 1846, 21. 5. 1846, 20. 5. 1846, 1/39, 10. 4. 1846; šk. 2, 2/75, 9. 10. 1847; 2/77, 7. 8. 1847; 2/86, 24. 3. 1847; 2/89, 16. 4. 1847; 2/117, 25. 11. 1849 (nadrihtarski urad v Šmartnu); 2/127, 12. 9. 1849 (nadrihtarski urad v Šmartnu); 2/130, 9. 6. 1846.

³⁰⁰ Prim. Žontar, *Začetki občin*, str. 72–73. – Za Žužemberk gl. Golec, Trg Žužemberk, str. 38, 41.

³⁰¹ AS 153, Trg Litija, šk. 2, 2/87, 8. 5. 1847.

³⁰² V precej večjem trgu Žužemberk je imelo leta 1814 volivno pravico 16 mož, volitev pa se jih je udeležilo le 10 (Golec, Trg Žužemberk, str. 38).

³⁰³ ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 2, 2/147, Župani in odborniki, s. d. (pred 8. 5. 1847).

³⁰⁴ O finančnem poslovanju trga vsebuje največ podatkov zapisnik zaslišanja trškega rihtarja Martina Šege pred nadrihtarjem na Grmačah zaradi očitkov treh Litijanov (prav tam, 2/141, 11. 2. 1846). O trški blagajni (*Gemeindekassa des Marktes Litaj*) tudi: prav tam, šk. 1, 1/39, 10. 4. 1846.

³⁰⁵ Prim. NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1801–1811, R 1812–1823, R 1823–1842, R 1841–1844, R 1844–1855.

³⁰⁶ Prim. Župančič, *Mesto Litija*, str. 8.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AAG – Archivio Arcivescovile di Gorizia

Atti pastortali di Attems: 7 (22).

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko: šk. 101, 123, 124, 191, 285, 373.

AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani: šk. 88.

AS 14, Deželno glavarstvo za Kranjsko: šk. 12, 304.

AS 153, Trg litija: šk. 1–2.

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: št. 4, 5, 7.

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 114, 123, 134.

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko: N 142; Cenilni operati, N 84, N 142, N 154, N 227.

AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko: protokoli št. 6.

AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželne sodišča v Ljubljani (= Zap. inv.): šk. 31, 36, 49, 119, 126.

AS 315, Deželna deska za Kranjsko: indeksi.

AS 1063, Zbirka listin: Kronološka serija: 1619 IX. 18., Dunaj; 1667 IX. 21., Dunaj.

AS 1068, Zbirka načrtov, 2/228–229.

AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA: 13 D/3, 1431 julij 15., Innsbruck; 13 D/9, 1433 januar 6., s. l.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL 10, ŠAL/Ž: fasc. 401.

NŠAL 27, Ustanove: fasc. 281.

ŽA Šmartno pri Litiji: fasc. 22, 23; R 1614–1636, R 1703–1719, R 1737–1769, R 1769–1787, R 1788–1792, R 1793–1800, R 1801–1811, R 1812–1823, R 1823–1842, R 1841–1844, R 1844–1855, M 1770–1787, M 1830–1842.

ÖStA, HHStA – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien

FAA – Fürstlich Auespergsches Archiv: A–15–23, A–X–31, A–X–32, A–XI–1, A–XI–2, A–XI–3, A–XI–4, A–XI–10.

StLA – Steiermärkisches Ladesarchiv, Graz Landschaftliches Archiv, Antiquum Häuserzählung 1754: K 18 = gl. op. 155.

TLA – Tiroler Landesarchiv, Innsbruck Fridericiana: 31/1.

ZRC SAZU, ZIMK – Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa Božo Otorepec, Centralna kartoteka slovenskih listin 1246–1500.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Alphabetische Ortschafts-Tabelle von Krain und des Villacher Kreis. Laibach, 1818, 1819.

Bidermann, Dr.: *Carniolica. Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain XXI* (1866), str. 24–26.

Bernhard, Günther: *Documenta patriarchalia res gestas slovenicas illustrantia: listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251) = Patriarchenurkunden von Aquileia für Slowenien und die Urkunden der Klöster Sittich und Oberburg (1120–1251).* Dunaj = Wien: Slovenski znanstveni inštitut = Slowenische Wissenschaftsinstitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

Brilej, Martin: *Spomin na Litijo. Litija in okoliški kraji na starih razglednicah. Ob 850-letnici prve omembe Litije v pisnih virih.* Litija: Villa Litta klub – fondacija Litija, 1995.

Corgnali, G. B.: Posvečevanje in potrditev kapel v Sloveniji l. 1523. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 17 (1936), str. 143–148.

Costa, Heinrich: *Reiseerinnerungen aus Krain.* Laibach: Eger'sche Gubernial-Buchdruckerei, 1848.

Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanografski oris do začetka 20. stoletja.* Maribor: Obzorja, 1991.

Enciklopedija Slovenije 6. Krek–Marij. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.

Erläuterungen zum historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Triest. Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.

Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske.* Ljubljana 1744, Faksimile (Monumenta slovenica VI). Ljubljana: Slovenska knjiga, 1995.

Godec, Ivan: 850 let Litije. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* (Novo mesto) VI (1995), str. 543–546.

Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* (Novo mesto) XII (2001), št. 1, str. 125–129; št. 2, str. 269–276; št. 3–4, str. 391–395; št. 5, str. 511–515; št. 6, str. 637–641; XIII (2002), št. 1, str. 91–97; št. 3–4, str. 355–362; št. 5, str. 499–506; št. 6, str. 633–640; XIV (2003), št. 1, str. 109–113; št. 2, str. 227–231, št. 3–4, str. 357–362; št. 5, str. 481–488; št. 6, str. 603–608; XV (2004), št. 1, str. 118–126; št. 2, str. 261–268; št. 3–4, str. 391–397; št. 5, str. 544–552; št. 6, str. 690–697.

Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18.*

- stoletja* (doktorska disertacija). Ljubljana, junij 1999.
- Golec, Boris: Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe. *Kronika* 55 (2007), str. 201–230.
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora: *Zgodovinski časopis* 54 (2000), 1. del, str. 369–393, 2. del, str. 523–562.
- Golec, Boris: Podoba brežiške mestne družbe do jožefinske dobe. V: *Župnija sv. Lovrenca v Brežicah. Ob 220-letnici župnijske cerkve* (Brežiške študije 1). Brežice : Župnijski urad, 2003, str. 11–49.
- Golec, Boris: Senožče in Prem – nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika* 54 (2006), str. 365–384.
- Golec, Boris: *Slovenska prisežna besedila trških skupnosti in neagrarnih poklicnih skupin*. Ljubljana : Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU : 2011 (<http://nl.ijs.si/e-zrc/prisege/2/index-sl.html>).
- Golec, Boris: Trg Mokronog od nastanka do odprave trške avtonomije. V: Kapus, Marko (gl. ur.): *Trg Mokronog skozi stoletja* (Zbornik župnije Mokronog. 2. zvezek). Mokronog : Studio 5 Mirna, 2003.
- Golec, Boris: Trg Žužemberk v dobi trške samouprave (do 1849). V: Legan, Marjan – Rozman, Jože: *Žužemberški grad. Suhokranjski zbornik 2000*. Žužemberk : Občina, 2000, str. 30–45.
- Golec, Boris: Trga Višnja Gora in Žužemberk sta potrjeno zgodnejšega nastanka. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* (Novo mesto) XXI (2010), št. 3, str. 89–92.
- Golec, Boris: Trgovski promet na širšem območju Višnje Gore do konca 18. stoletja v luči deželskosodnih in mestnih mitnic. *Zgodovinski časopis* 49 (1995), str. 75–98.
- Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 1. del. *Arhivi* 32 (2009), str. 283–338; 2. del. *Arhivi* 33 (2010), str. 339–396.
- Golec, Boris – Okoliš, Stane: Turjaški arhiv na Dunaju in njegovi slovenski dokumenti. *Arhivi* XIX (1996), str. 118–133.
- Grebenc, Jože M.: *Gospodarska ustanovitve Stične ali njena dotacija leta 1135*. Stična : Samostan, 1973.
- Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernementsgebietes in Provinzen, Kreise, Sectionen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenzahl im Jahre 1817* [Laibach, 1817].
- Hoff, Heinrich Georg: *Historisch-statistisch-topographisches Gemählde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien. Ein Beytrag zur Voelker und Laenderkunde*. Laibach : Johann Retzer, 1808.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo pred-jožefinskih župnij na Slovenskem. Peti del: Dolenjska II.* [Ljubljana] : prva redakcija, oktober 1997 (elaborat).
- Hruza, Karel: *Die Herren von Wallsee. Geschichte eines schwäbisch-österreichischen Adelsgeschlechts (1171–1331)*. Linz : Oberösterreichisches Landesarchiv, 1995.
- Instanz Schematismus für das Herzogthum Krain 1798*. Laibach : Anton Degotarsi, 1798.
- Koblar, A.(nton): Drobtnice iz furlanskih arhivov. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko I* (1891), str. 1–38.
- Koblar, Anton: Kranjske cerkvene dragocenosti 1. 1526. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko V* (1895), str. 20–33, 77–83, 116–118, 143–153, 195–205, 237–259.
- Koropec, Jože: Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj. V: Smrekar, Lado (ur.): *Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta*. Krško : Skupščina občine, Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 45–59.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana : Založba ZRC SAZU, 1998.
- Kovač, Karl: Beiträge zur Geschichte Krains, I. Teil. *Carniola II* (1911), str. 159–172.
- Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tuj-skoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine*. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
- Krajevni leksikon Slovenije. II. knjiga. Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del*. Ljubljana : DZS, 1971.
- Krajevni leksikon Slovenije*. Ljubljana : DZS, 1995.
- Kronberg, Heinrich: Die schiffbare Save in Krain. *Carniolia. Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater u. geselliges Leben*, 1839, Nr. 88, str. 350–351; Nr. 89, str. 354–355; Nr. 90, 358–359; Nr. 91, str. 362–364; Nr. 92, str. 366–367.
- Laszowski, Emilij: *Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice dalmatinsko-hrvatsko-slavonske. Svezak trinaesti (Računi god. 1535.–1560.)*. Zagreb : Slob. i kralj. grad, 1931.
- Maček, Jože: *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem in v Avstrijski Istri. Urejanje, državni nadzor in premoženje duhovnih in svetnih ustanov pri cerkvah na Kranjskem in v Avstrijski Istri do leta 1809. Prispevek k obravnavi državnega cerkvenstva na Kranjskem*. Ljubljana : Celjska Mohorjeva družba, 2005.

- Mal, Jos.: Privilegiji trga Vače. *Carniola* NV III (1912), str. 116–121.
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto : Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1995.
- Monumenta Historica Ducatus Carinthiae*, I–XI. Klagenfurt : Ferd. V. Kleinmayr [etc.], 1896–<1972>.
- Müllner, Alfons: Die Zukunft der Stadt Laibach. *Argo* VII (1899), stolpci 122–133, 144–147, 158–162, 174–179; VIII (1900), stolpci 21–26, 64–70, 87–91, 104–109, 128–132, 144–146.
- Otorepec, Božo: Ob 500-letnici mesta Višnja Gora. *Zbornik občine Grosuplje X. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika*. Grosuplje : Občinska konferenca SZDL občine Grosuplje, 1978, str. 277–294.
- Pokorn, Franc: Regesti listin župnega arhiva na Vačah. *Carniola* NV III (1912), str. 212–215, 283–292.
- Pokorn, Frančišek: *Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji l. 1788*. Ljubljana : Knezo-škofijski ordinariat, 1908.
- Provinzial-Handbuch des Laibacher Gouvernements im Königreiche Illyrien für das Jahr 1844; 1845; 1846; 1847; 1848*. Laibach : Egger'sche Gubernial-Buchdruckerei.
- Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 2. zvezek*. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1996.
- Schematismus des Laibacher Gouvernements-Gebieths für das Jahr 1819; 1820; 1821; 1822; 1823; 1824; 1825*. Laibach : Leopold Eger.
- Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen und statistischen Inhalts*. Laibach : Ignaz Merk, [1795].
- Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreiche Illyrien für das Jahr 1830; 1831; 1832; 1833; 1834; 1835; 1836; 1837; 1838; 1839; 1840; 1841; 1842; 1843*. Laibach : Eger'sche Gubernial-Buchdruckerei.
- Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreiche Illyrien (Jahr) 1828; 1829*. Laibach : Leopold Eger.
- Schematismus für Krain, Görz und Gradiska auf das Jahr 1807*. Laibach : Leopold Eger, [1807].
- Schematismus von Krain und Kärnten vom Jahre 1826; 1827*. Laibach : Leopold Eger.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz : Selbstverlag, 1905.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.
- Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana : Modrijan, Založba ZRC, 2009.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Druga knjiga. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana : Viharnik, 2001.
- Štih, Peter: Dežela grofija v Marki in Metliki. V: Rajšp, Vincenc, Bruckmüller, Ernst (ur.): *Vilfanov zbornik: pravo – zgodovina – narod = Recht – Geschichte – Nation*. Ljubljana : Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999.
- Umek, Ema: Promet po Savi in mitnina v Krškem (1569–1574). V: Mihelič, Darja (ur.): *Gestrinov zbornik*. Ljubljana : Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 263–270.
- Umek, Ema, Reformirani urbarji deželnoknežjih gospostev na Kranjskem. *Zgodovinski časopis* 36 (1982), str. 311–321.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga (Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu)*. Ljubljana : Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.
- Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae*. Wagensperg in Crain, 1679 (faksimilirana izdaja, Ljubljana : Cankarjeva založba, München : Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970).
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, I–XV. Laybach, 1689.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev od nastanka do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana : Slovenska matica, 1961.
- Vrhovec, Ivan: Čolnarji in brodniki na Ljubljani in Savi. V: *Temni oblaki. Čolnarji in brodniki na Ljubljani in Savi* (Zabavna knjižnica, IX. zvezek). Ljubljana : Slovenska matica, 1895, str. 97–143.
- Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Ljubljana : Leonova družba 1929.
- Župančič, Jože: *Mesto Litija. Statistični, zemljepisni, zgodovinski, kulturnoprosvetni in gospodarski podatki*. [s. l. : s. n.], 1952.
- Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Žontar, Jože: Začetki občin na Kranjskem. *Arhivi* 29 (2006), str. 65–75.

S U M M A R Y

Litija – a market town on the river from medieval origins to the decline of the Sava River navigation in the mid-19th century

Litija occupies a special place among medieval market towns in the present-day Slovenian territory in that there was no political or ecclesiastical administrative centre in the market town and its immediate surroundings. The market town was brought to life solely by its economic and transport functions, which were enabled by important land and river routes. The close interconnectedness between the existence and profile of Litija as well as the changing transport-economic role of the river can be observed much better here than in any other market town. The Sava River created Litija, ensured its existence and even brought it a short period of prosperity. The importance of the market town increased with the ever intensifying exploitation of the river's potentials, until the advent of the railway (1849) caused the cessation of river navigation.

As has only recently been discovered, Litija was first mentioned as a market town in 1386, while its establishment dates back to at least the first half of the 14th century. The name Litija was originally a provincial designation that only gradually became limited to the market settlement, which did not evolve from a pre-existing village but emerged as a new settlement at the Sava River crossing. Other most recent conclusions that significantly differ from the hitherto findings concern the etymology of the name. According to the medieval records of the toponym (*Lutigia*, *Lutya*, *Lutey* and so forth), one has to assume that the original name was *Ljutija* rather than *Lutija*, a derivative of the personal name L'utovidъ. Belonging to the seignory of Višnja Gora (Weixelberg) throughout its existence, the market town was under ducal jurisdiction until 1618 and later passed into private ownership, enjoying a considerable freedom due to its distance from the seat of the seignory. Until the Sava River navigation reached its peak, Litija's economy was more or less non-existent. It was already in 1443 that the duke had to renew the privilege of hosting a weekly fair, which was followed by two ducal privileges in 1514 and 1616, but to no lasting avail. Until the very end of the period under discussion, annual fairs (*Jahrmärkte*) recorded much greater success.

In 1460 the market town counted thirty farmsteads (*Hoffstatt*), whose number remained largely

unchanged for a long time. In the 16th and 17th century the number of landowners was even as low as twenty. The population and the number of houses increased significantly only in the first half of the 18th century. Thus, in 1752 the market town had thirty-nine houses and by 1830 their number rose to forty-eight. Litija remained one of the smallest and yet most recognisable market towns in Carniola for its specific activities. By the mid-18th century it had drastically changed its economic orientation and retained it until the cessation of river navigation one hundred years later. While sources from the 16th and 17th century contain many references to tanners, they had all but disappeared by 1752. With the rise and modernisation of river navigation, which had in the first decades of the 18th century passed under state jurisdiction, the inhabitants of Litija began to engage in river transport and hospitality business. In 1752 the seventeen local tradesmen included seven boatmen (*Schiffleute*), i.e. river boat owners, and four wineries; in 1830 the cadastral municipality of Litija counted eleven boatmen, ten innkeepers and three rope makers, i.e. ship rope manufacturers. Descriptions of Litija from the first half of the 19th century reveal a flourishing river harbour with rope-makers' workshops and a residential quarter housing a significant share of Carniola's shipowners. On the other hand, there are no documents confirming the existence of a so-called navigation office (*Navigationsamt*) that is mentioned in popular literature. Furthermore, according to the most recent findings, the river ferry most likely neither remained in the same location for the entire time, nor was it ever located in the market town itself. The tollhouse of the seignory of Višnja Gora, which must have been built at an early date and was administered under lease by local inhabitants, often the market town judge, appeared in written sources from the mid-16th century onwards. In addition to collecting road toll (*Wegmaut*), before 1742, the inhabitants also began to use it on their own to collect the so-called river toll (*Wassermaut*) from the passing river vessels, a practice that the state eventually prohibited in the 1770s.

In political administrative terms, Litija was one of autonomous market towns in Carniola, which was largely owing to its geographical distance from the seat of the seignory. The position of the market town judge was first documented in 1566. It became electable prior to 1618, when the seignory of Višnja Gora came into private possession, and its origins may reach back as far as the Middle Ages. The market town judge was granted limited first-instance jurisdiction and the right to collect levies for the seignory of Višnja Gora. Written sources also make mention of the market town council (*Marktrat*), but not of a specific market town

municipality (Marktgemeinde), as the number of full inhabitants hardly sufficed to fill the market town council. Litija was likewise not granted its own market town seal. Having passed under the jurisdiction of the Counts or Dukes of Auerspergs as owners of the estate (from 1631 onwards), the inhabitants of Litija lost part of their unwritten rights. Hence, their hitherto freehold property (freieigener Besitz) became subject to the right of

purchase (Kaufrecht), and in 1778 the seignory issued a prohibition on trade in market town's real estate without its acknowledgement. Following the abolition of town and market town autonomies during the French occupation (1811) only a few modest signs of the market town's (self-)administration were preserved until the end of the pre-March period. 1849 brought about a radical change in administrative and especially economic life.

*Savska dolina na razglednici, odposlani okoli leta 1910
(Brilej, Spomin na Litijo, str. 105).*